

KIRIKUD POLIITILISE SURVEGRUPINA: MAAILMALIIT RAHVUSVAHELISE SÕPRUSE EDENDAMISEKS KIRIKUTE KAUDU JA SELLE EESTI RAHVUSKOMISJON AASTATEL 1914–1940

Priit ROHTMETS

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; priit.rohtmets@ut.ee

Artiklis on vaadeldud aastatel 1914–1948 tegutsenud oikumeenilise maailmaorganisatsiooni Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu (Maailmaliit) tegevust. Erilist tähelepanu on pööratud liidu tegevusele Eestis. Maailmaliit toetas Rahvasteliidu eesmärke ja tegevust, juhindudes tõsiasi, et religioon võimaldab süvendada rahvustevahelist usaldust, eesmärgiga ära hoida piingeid ning sõjalisi konflikte ja seista vähemuste, sh usuvähemuste õiguste eest.

Maailmaliidu aluseks olid eri riikides moodustatud rahvuskomisjonid. 1930. aastatel töötasid komisjonid 34 riigis, sh Eestis. Maailmaliidu tegevuse kõrgajaks olid 1920. aastad. Seoses teiste oikumeeniliste organisatsioonide koondumisega Kirikute Maailmanõukoguks, autoritaarsete ja totalitaarsete režiimide esiletõusuga ning rahvusvahelise olukorra pingestumisega 1930. aastatel vähenes liidu tähtsus. Liidu languse tingis ka organisatsiooni enda suutmatus arendada ja kohendada liidu ideoloogiat vastavalt ühiskonnas toimuvatele muutustele. Seetõttu jäi liidu tegevuse peamiseks väljundiks poliitiliste arengute jälgimine, mitte aga nende suunamine.

Rahvuskomisjonide töö edukus sõltus usuliste ühenduste positsioonist ühiskonnas. Eesti ühiskonnas olid eeldused rahutöö tegemiseks soodsad, kuid siin segasid komisjoni tegevust selle suurima liikme – luteri kiriku – sisepinged. Need olid seotud nii rahvusküsimusega – tingitud baltisaksa vähemuse senise ühiskondliku positsiooni kaotusest – kui ka õpetuslike ja kirikukorralduslike vaidlustega, mõjutades kirikute kuvandit ühiskonnas ning suhtumist oikumeenilisse liikumisse kirikus. 1930. aastatel need vastuolud vaibusid, kuid siis ilmnesisid pinged komisjoni ja Eesti riigi esindajate vahel, mistõttu jättis siseminister komisjoni põhikirja 1938. aastal kinnitamata.

Rahvusvaheliste maailmaorganisatsioonide teke 20. sajandil tähistas murrangut rahvusvahelistes suhetes. Uus rahvusvaheliste suhete süsteem andis võimaluse avardada senist üksikute riikide ja nende sõjalis-poliitiliste ühenduste huvide keskset koostööd. Ühtlasi pidi see pakkuma uue vormi võimalike omavaheliste konfliktide lahendamiseks. Poliitilise koondumise ajendiks oli maailma šokeerinud esimese maailmasõja kogemus ja lahenduseks Pariisi rahukonverentsi tulemusena 1919. aasta

aprillis loodud Rahvasteliit. Kahe maailmasõja vaheline periood näitas, et Rahvasteliit ei suutnud rahvusvahelise organisatsioonina selle loomisel püstitatud eesmärged oodatud ulatuses täita ja põrkus aasta-aastalt üha enam kokku riiklike ja rahvuslike huvidega.¹

Uue rahvusvahelise süsteemi rakendamist ja kahe aastakümne pikkust perioodi on iseloomustatud kui idealistide ning realistide vahelist vägikaikavedu.² See määratlus on tänaseni üheks kahe maailmasõja vahelise perioodi rahvusvaheliste suhete mõistmise ja mõtestamise nurgakiviks, ent samas on selle kontseptsiooni suhtes kostnud teise maailmasõja järel ka teravat kriitikat. Seda arvesse võttes juhindub ka käesolev artikkel põhimõttest, et seda ajavahemikku kirjeldades on õige hoiduda üldistavast mustvalgest vastandumisest ja analüüsida perioodi kogu selle mitmekesisuses.

Sellega seoses väärivad Rahvasteliidu kõrval tähelepanu ka teised maailmaorganisatsioonid, millest mitmete ülesandeks oli ühiskonna eri huvigruppe kaasates Rahvasteliidu tegevust toetada. Teiste seas hakkasid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul maailmaorganisatsioonid looma ka kristlike kirikute esindajad. Kirikud olid tollases ühiskonnas suurimad ja enamikus maailma riikides ka avalikus, sh poliitilises elus osalevad organisatsioonid. Samas, ehkki eri piirkondades oli peetud konfessionidevahelisi läbirääkimisi, puudusid kirikuid ühendavad organisatsioonid.

Kirikutevaheline oikumeeniline liikumine hakkas elavalt arenema 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi esimestel kümnenditel. Kristlikud noorteorganisatsioonid ja 1921. aastal formeerunud Rahvusvaheline Misjoninõukogu soovisid oma tegevusega parandada ühiskondlikke olusid: näiteks aidata kirjaoskust tõsta, vähendada sotsiaalset ebavõrdsust ning aidata üldisemalt kaasa kristluse levikule maailmas.³ Nendele lisandus Maailmaliidust välja kasvanud ja sellega kõige tihedamalt seotud nn praktilise kristluse liikumine Life and Work, mis hakkas jõudsalt edenema 1925. aastal Stockholmis toimunud maailmakonverentsi järel.⁴ 1920. aastal misjoniliikumisest eraldunud Usu ja Kirikukorralduse (Faith and Order) liikumine töötas

¹ **Fink, C.** The great powers and the new international system, 1919–1923. – Rmt: Twentieth Century International Relations. Toim M. Cox. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Dehli, 2007, 249.

² **Carr, E. H.** The Twenty Years' Crisis. An Introduction to the Study of International Relations. Papermac, London, 1995, 6–10, 207–209.

³ **Kanyoro, M.** YMCA (Young Men's Christian Association), YWCA (Young Women's Christian Association). – Rmt: The Cambridge Dictionary of Christianity. Toim D. Patte. Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 1338–1339.

⁴ Liikumise juhiks oli Rootsi kiriku peapiiskop Nathan Söderblom. 1919. aastal esitas Söderblom liikumise juhtprintsipi, milleks oli "evangeelne katoliiklus". Söderblom hindas sellega indiviidi usulist vabadust, väärtustades samal ajal kirikute erivorme ja traditsioone, nähes selles mitte üksnes aväärset pärandit, vaid Jumala kingitusena ka ühist ajalugu (**Karlström, N.** Ökumene in Mission und Kirche. Claudius Verlag, München, 1962, 113–114; **Weisse, W.** Praktisches Christentum und Reich Gottes. Die ökumenische Bewegung Life and Work 1919–1937. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1991, 123; **Aulén, G.** Söderblom, Lars Olof Jonathan (Nathan). – Rmt: Nordisk Teologisk Uppslagsbok för Kyrka ock Skola. Toim R. Askmark, E. Molland et al. C.W.K. Gleerups Förlag, Eijnar Munksgaard, Lund, 1957, 820).

kirikute õpetuslike seisukohtade ühisosa defineerimise ning kokkuleppimise nimel. See liikumine moodustas kirikute sotsiaalsete ja majandusküsimuste lahendamise (Life and Work) ning misjonitöö (Rahvusvaheline Misjoninõukogu) kõrval kolmanda suure oikumeenilise liikumise haru. Misjonitöö ja õpetusliku ühtsuse saavutamise nimel töötanud oikumeenilise liikumise organisatsioonid distantseerisid end poliitilistest teemadest ning tegevusest.⁵

1914. aastal asutatud Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu⁶ ehk lühidalt Maailmaliit loodi seevastu just ühiskondlikus ja poliitilises elus kaasarääkimiseks. Maailmaliit toetas Rahvasteliidu asutamise järel selle eesmärke ja tegevust, juhindudes põhimõttest, et religioon võimaldab süvendada eri rahvuste vahelist usaldust, eesmärgiga hoida ära pingeid ning seista eri (vähemus)gruppide õiguste eest.

Nii nagu Rahvasteliit, lõpetas ka Maailmaliit teise maailmasõja järel tegevuse, kadudes seejärel aastakümneteks ka oikumeenilise liikumise ajaloost. Tänapäevani vaid põgusalt uuritud organisatsiooni tegevust on viimastel kümnenditel ilmunud artiklites seetõttu nimetatud oikumeenilise liikumise üheks unustatud peatükiks.⁷

Maailmaliidu ülesannete ja liikmeskonna tõttu on selle tegevuse analüüsimisel õige juhinduda kahest aspektist: esiteks oli tegemist poliitiliste küsimustega tegeleva rahuorganisatsiooniga, teiseks aga kristlastest kiriku- ning ühiskonnategelasi ühendava ja kirikute ühiskondlikku koostööd edendava oikumeenilise kristliku rahutöö organisatsiooniga.

Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda Maailmaliidu eesmärkide ja tegevuse taustal liidu Eesti rahvuskomisjoni tegevust. Keskkel kohal on küsimus liidu mõjust Eesti ühiskonnas ja Eesti esindajate tegevusest ning selle edukusest liidu keskorganites.

⁵ **Gassmann, G.** Documentary History of Faith and Order 1963–1993. WCC Publications, Geneva, 1993, VII.

⁶ Inglise keeles: The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. 1930. aastatel organisatsiooni nimi lühenes: The World Alliance for International Friendship through the Churches.

⁷ **Jenkins, J.** A forgotten challenge to German nationalism: The World Alliance for International Friendship through the Churches. – Australian Journal of Politics & History, 1991, 2, 37, 287. Organisatsiooni tegevust Eestis on varem käsitlenud käesoleva artikli autor ja Veiko Vihuri (**Rohtmets, P.** Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940. Usuteaduskonna magistritöö. Tartu Ülikool, Tartu, 2006, 100–131; **Rohtmets, P., Vihuri, V.** Luterliku kiriku oikumeenilised suhted. – Rmt: Eesti oikumeenia lugu. Peatoim R. Altnurme, toim R. Altnurme, P. Rohtmets. Tartu Ülikool, Eesti Kirikute Nõukogu, Tartu, 2009, 41–44). Oikumeenilise liikumise ajaloo kontekstis pole Eestis ilmunud uurimustes Maailmaliitu kas üldse mainitud või on selle tegevust käsitletud vaid paari lausega ja möödaminnes. Vt nt **Kurg, I.** Oikumeenilise liikumise kajastamine Eesti kirikuelus 1910–1940. – Usuteaduslik Ajakiri, 2004, 1, 53, 62–63. Nõukogude perioodil, mil rahutöö oli Nõukogude Liidu välispoliitika tööriistaks, viidati Maailmaliidule kui teise maailmasõja järgse rahutöö eelkäijale (**Salumäe, T.** EELK ja rahuliikumine. – Rmt: Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ja rahuliikumine. Koost T. Salumäe. EELK Konsistoorium, Tallinn, 1986, 9–10).

KRISTLIKU RAHUTÖÖ ORGANISEERIMINE ESIMISE MAAILMASÕJA EEL JA AJAL

Selleks et Maailmaliidu tegevust lähemalt analüüsida, tuleb esmalt lühidalt peatuda organisatsiooni loomisel, ideoloogial ja tegevuse peamistel sõlmpunktidel.

Liidu eelkäijaks olid 1910. aastal asutatud Inglise ja Saksa kirikute esindajate vahelised sõpruskomisjonid (The Associated Councils of Churches in the British and German Empires for Fostering Friendly Relations Between the Two Peoples), mille loomisele eelnesid 1908. ning 1909. aastal kahe riigi kirikute esindajate vastastikused külaskäigud. Esimese visiidi organiseeris Inglise parlamendi alamkoja liige kveeker Allen Baker, kes oli osalenud ka 1907. aastal Haagis toimunud rahukonverentsil ja saanud sealt idee asuda kirikute vahendusel rahutööd arendama.⁸

Rahutöö edendamine teenis kahe riigi vaheliste pingete leevendamise eesmärki. Suurbritannias asus sõpruskomiteed juhtima Canterbury peapiiskop Randall Davidson,⁹ Saksamaal tööstusettevõtte Siemens-Halske direktor Friedrich Spiecker.¹⁰

1913. aastal keiser Wilhelm II juubelipidustuste ajal kohtusid Allen Baker ja Willoughby Dickinson Ameerika tööstusmagnaadi ning filantroobi Andrew Carnegiega, kes otsustas kohtumise järel annetada kirikutevahelise rahutöö edendamiseks kaks miljonit dollarit. Raha kasutamise eest vastutas 1914. aastal Ameerika Ühendriikides asutatud Kiriku Rahuühendus (Church Peace Union).¹¹

⁸ **Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaft der Kirchen 1914–1948. Eine ökumenische Friedensorganisation. Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 2001, 37; **Clements, K.** The Anglo-German churches' exchange visits of 1908–1909. A notable anniversary. – Ecumenical Review, 2007, 2, 3, 59, 257–283.

⁹ Inglise komisjoni tegevust juhtisid liberaalidest Allen Baker ja Sir Willoughby Dickinson, kes kuulusid mõlemad Inglise parlamendi alamkotta. Allen Bakeri mõju piirdus Maailmaliidu loomise ja peamiste sihtide kindlaksmääramisega. Baker suri ootamatult 3. juulil 1918 vaid mõni tund pärast infarkti parlamendi alamkoja liikmete koosolekul, kus arutati Rahvasteliidu asutamise ja organisatsiooni loomise toetamist puudutavaid küsimusi. Dickinsonist seevastu sai Maailmaliidu loomise järel selle tegelik juht. Ametikohti, mida ta organisatsioonis täitis, oli aastate jooksul mitmeid. Kuni 1931. aastani oli ta liidu asesekretär. Samal ajal oli ta ka liidu rahvusvahelise komisjoni president. 1931. aastal oli Dickinson organisatsiooni president ja valiti seejärel aupresidendiks. Alates Dickinsoni sekretariaadi liikmete hulgast lahkumisest ja 1932. aastal organisatsiooni peakorteri kolimisest Londonist Genfi vähenes tema tähtsus Maailmaliidu tegevuses. Aastatel 1906–1918 kuulus Dickinson liberaalse partei saadikuna Inglise parlamendi alamkotta ja kogus kuulsust naiste õiguste (häälõiguse) eest võitlemisel. Dickinson oli alates 1924. aastast Rahvusvahelise Rahvasteliidu Ühingu Föderatsiooni president. 1923. aastal määrati ta Rahvasteliidu täiskogu Suurbritannia delegatsiooni asendusliikmeks. 1930. aastal tõsteti ta aadlisesusse, mille järel kuulus ta Briti parlamendi ülemkotta (**White, H. C.** Lord Dickinson of Painswick. A Memoir. Privately printed by John Bellows Limited, Gloucester, 1956, 48–49, 67–68).

¹⁰ Saksa komisjoni tööst võtsid aktiivseimate liikmetena osa baltisaksa päritolu Tartu ülikooli kasvandikust Berliini ülikooli kirikulooprofessor ja Preisi kuningliku raamatukogu juhataja Adolf von Harnack ning noor teoloog, Sanssouci (Potsdami) keiserliku vabakiriku abipastor, hilisem Berliini ülikooli sotsiaalpedagoogika professor Friedrich Siegmund-Schultze.

¹¹ Kiriku Rahuühendus koondas protestante, katoliiklasi ja juute ning rahastas nende usuihenduste rahutööd. Kiriku Rahuühendus rahastas kõiki peamisi Maailmaliidu ettevõtmisi, alustades sekteräride reisiks vajaminevatest summadest kuni regionaalkonverentsideni (**Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs. The Church as an International Pressure Group. The National Press Inc, Washington, D.C., 1969, 31).

Sellel ajal olid loodud vajalikud eeldused, et Inglise-Saksa sõprussuhteid edendav organisatsioon võiks areneda maailmaorganisatsiooniks. Juhtiv osa maailmaorganisatsiooni loomisel oli brittidel, kelle kõrval suurenes aasta-aastalt Ameerika Ühendriikide kiriku- ja ühiskonnategelaste tähtsus. See mõjutas kõige enam ka loodava organisatsiooni ideoloogiat. Hinnates kõrgelt avalikku arvamust ja selle mõju poliitilistele otsustele, sooviti mõjutada rahvusvahelist ning siseriiklikku ühiskondlikku diskussiooni ja väärtushinnanguid ning seista hea väärtuspõhise poliitika eest.¹²

Paradoksaalsel kombel kogunesid uue rahuorganisatsiooni asutajad kohtumisele ajal, mil esimene maailmasõda oli just alanud. 2. augustil 1914 Konstanzis alanud koosolekul jõuti vastu võtta neljast punktist koosnev resolutsioon, milles rõhutati kirikute lepitustöö vajalikkust ja kutsuti kõikide eri konfessioonide esindajaid üles selle nimel ühiselt tegutsema. Et sõprus- ja lepitustööd teha, kutsuti eri riikides asutama konfessionaalseid või interkonfessionaalseid rahvuskomisjone.¹³ Vaatamata tõsiasi, et mitmed organisatsiooni asutamisega seotud isikud olid kirikujuhid, ei esindanud nad ametlikult usulisi ühendusi. Samal põhimõttel kavandati ka rahvuskomisjonide loomine: kirikutegelased koondusid kirikutelt volitusi ja kindlaid tegevussuuniseid omamata.¹⁴

Organisatsiooni liikmeskonna tuumiku moodustasid protestantlike kirikute esindajad. Õigeusu kirikute esindajad liitusid Maailmaliiduga 1920. aastal.¹⁵ Kui algul olid katoliiklased võtnud liikumisest osa võrdsete partneritena, siis 1914. aastaks olid nad loodava organisatsiooni liikmeskonnast lahkunud ja asutanud eraldiseisva organisatsiooni.¹⁶

¹² **Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 74.

¹³ **Tennmann, E.** Rahvusvahelised kirikute koonduspüüed. – Usuteadusline Ajakiri, 1926, 1, 34. Alanud mobilisatsiooni tõttu toimetati koosolekul osalevad kiriku- ja ühiskonnategelased keiser Wilhelm II käsul organiseeritud erirongiga Saksamaalt Belgiasse, kust siirduti edasi Londonisse ning jätkati koosolekut.

¹⁴ **Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaft der Kirchen 1914–1948. Eine ökumenische Friedensorganisation, 403.

¹⁵ Üksikud õigeusu kiriku esindajad olid Maailmaliidu tegevusest osa võtnud juba varem, ka asutamiskoosolekul osales näiteks Bulgaaria kiriku esindaja. 1920. aastal külastas Maailmaliidu esindaja George Nasmyth Kagu-Euroopas asuvaid õigeusumaid, et seal rahutööd propageerida. Sellele järgnevalt osalesid Balkani riikide ja Kreeka õigeusu kirikute esindajad 1920. aasta augustis Maailmaliidu koosolekul, kus otsustati kirikujuhtide tasandil organisatsiooniga liituda (Minutes of International Committee 29.9.–3.10.1919. World Council of Churches Archives (WCCA), Genf, 212.001, The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches, Minutes, Documents, Reports and Correspondence, Minutes of Various Committees: August 2, 1914–April 16, 1923, 73–79).

¹⁶ The World Alliance for International Friendship through the Churches. Handbook, 1935. International Office, Geneva, 1935, 6. 1911. aasta juunis asutasid katoliiklased Rahvusvahelise Katoliiklaste Rahuliidu, mis nagu Maailmaliitki otsustas 1914. aasta augustis koosolekule koguneda. Katoliiklastel säilisid sidemed ka Maailmaliiduga. Nende kaasamine Maailmaliitu sõltus rahvuskomisjonide moodustamispõhimõtetest (kas individuaalne või ametlikult kirikuid esindav põhimõte). Katoliiklased võtsid üksikutele juhtudel rahvuskomisjonide tööst osa, kuid osalesid seal eraviisiliselt ja mitte kiriku esindajatena. 1925. aastal Stockholmis toimunud liidu rahvusvahelise komisjoni konverentsil rõhutas Maailmaliit, et organisatsioon ei käsitle õpetusküsimusi, ja avaldab seetõttu lootust, et katoliiklased asutavad kas eraldiseisva rahutööga tegeleva organisatsiooni või liituvad Maailmaliiduga (The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Meeting of the International Committee, Stockholm, August 6–8, 1925. Minutes. International Office, London, 1925, 53; **Rouse, R., Stephen, C. H.** (toim). A History of the Ecumenical Movement. Volume I. 1517–1948. World Council of Churches, Geneva, 2004, 513).

Ainsal sõja ajal toimunud koosolekul, 1915. aastal Bernis, töötati välja organisatsiooni põhikiri.¹⁷ Organisatsiooni ülesehitamisega alustati juba sõja ajal, mil algas rahvuskomisjonide moodustamine. Kui näiteks Skandinaavias oli see töö edukas, siis suures osas Euroopast vajutasid maailmasõda ja sellest tekkinud pinged liidu loomisele oma pitseri. Ennekõike puudutas see Saksa kiriku- ja ühiskonnategelasi, kes esinesid sõja algul Saksamaa sõjalisi õigusi kaitsvate seisukohtadega ning distantseerisid end seeläbi Maailmaliidu eesmärkidest.¹⁸ Ka Prantsusmaal ei osutunud organisatsiooni loomise toetajate võitmine esialgu edukaks.

Maailmaliiduga seotud kiriku- ja ühiskonnategelased toetasid juba sõja ajal häälakalt Rahvasteliidu loomise ideed. Inglismaal oli Dickinson üks Rahvasteliidu Ühingu (League of Nations Society) asutamise eestvedajatest. Lord Robert Cecil, kes oli üks Rahvasteliidu loomise, aga ka Maailmaliidu tegevusega seotud Briti poliitikute, ettepanekul esines Rahvasteliidu asutamist toetava avaliku kirjaga ka peapiiskop Randall Davidson.¹⁹

Rootsi kiriku peapiiskopi Nathan Söderblomi eestvedamisel esinesid 1917. aastal ühispöördumise allkirjastanud neutraalsete riikide (Rootsi, Taani, Norra, Holland ja Šveits) evangeelsed kirikutegelased sõja ajal üleskutsetega säilitada maailmas rahu ning kutsusid riike üles sõjas neutraalseks jääma.²⁰ Ameerika Ühendriikides asutati endise presidendi William Howard Tafti ja Maailmaliidu rahvuskomisjoni eestvedamisel 1915. aasta jaanuaris rahutöö tegemiseks Liit Rahu Edendamiseks (League to Enforce Peace). Maailmaliidu loomisel tekkinud sidemetele toetudes organiseeris Söderblom 1917. aasta detsembris Uppsalas neutraalsete riikide esindajate rahukonverentsi eesmärgiga arutada kirikute rahutöö ühise organiseerimise võimalusi.²¹

¹⁷ Organisatsiooni nimi määrati kindlaks vahetult sõja järel Londonis kogunenud rahvusvahelise komisjoni koosolekul (The World Alliance for International Friendship through the Churches. Handbook, 1935, 8).

¹⁸ 1914. aastal esinesid Saksamaa teoloogid ühes teiste ühiskonnategelastega avaliku kirjaga, milles teatasid, et Saksamaa ei soovi sõda, kuid kujunenud olukorras – Prantsusmaa, Suurbritannia ja eriti Venemaa huve silmas pidades – ei jää Saksamaal muud üle, kui kaitsta oma riiki ning kultuuri. Nagu mainis Adolf von Harnack, ähvardas Saksamaad “moskoviitide tsivilisatsiooni” pealetung. Von Harnack õigustas Saksamaa käitumist ja väitis, et Saksamaa ei algatanud sõda, vaid tõmmati sõtta. Seejuures nimetas ta ühe vaenajana Suurbritanniat, kellega sõbralike suhete arendamise eest oli ta varem seisnud. Keisrile lähedase isikuna oli von Harnack üks nendest, kes koostas 4. augustil 1914 keisri üleskutte Saksa rahvale. Keiser esines sellega 6. augustil, teatades sõja vallapuhkemisest. Samas väärub märkimist, et vaatamata keelule tegutses Saksamaal edasi väike Maailmaliidu tegevusega seotud isikute ring (**Keegan, J.** Esimene maailmasõda. Varrak, Tallinn, 1998, 91; **O’Neill, J. C.** Adolf von Harnack and the entry of the German state into war, July–August 1914. – Scottish Journal of Theology, 2002, 1, 55, 3–5).

¹⁹ **Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 62–63.

²⁰ **Rouse, R., Stephen, C. H.** (toim). A History of the Ecumenical Movement. Volume I. 1517–1948, 522.

²¹ Söderblom soovis organiseerida ka suurema osalusega kirikute konverentsi, kuid sõja ajal see ebaõnnestus (**Krüger, H.** Söderblom, Nathan. – Rmt: Dictionary of the Ecumenical Movement. Toim N. Lossky, J. M. Bonino, J. Pobee et al. WCC Publications, Geneva, 2002, 1056–1057).

MAAILMALIIT KUI RAHVASTELIIDU HING

Esimese maailmasõja ja sellele järgnenud Pariisi rahukonverentsi tulemusena oli Euroopa poliitiline kaart oluliselt muutunud. Sõja kaotanud Saksamaa õiguste ja kohustuste küsimus, Austria-Ungari, Vene ning Ottomani impeeriumide lagunemise ja enesemääramise õiguse alusel uute riikide teke kujundasid taustsüsteemi, millele asetusi järgneva kahe aastakümne jooksul rahvusvahelisel areenil tõstatatud teemad, näiteks desarmeerimise ning uute riigipiiride tõttu teravalt esile kerkinud vähemuste õiguste küsimus. Viimane puudutas ühtaegu nii vähemusrahvusi kui ka usulisi vähemusi.

Maailmaliit kogunes esimesele sõjajärgsele rahvusvahelise komisjoni istungile Haagi lähedale Oud-Wassenaari 1919. aasta oktoobris. Koosolekul võeti peapiiskop Söderblomi ettepanekul vastu resolutsioon, millega rõhutati vajadust kokku kutsuda kristlike kirikute maailmakonverents, et diskuteerida kirikute võimaluste üle osaleda ühiskonna ees seisvate väljakutsete lahendamises.²² Arutuse all oli ka kirikute oikumeenilise nõukogu asutamine. Samuti määrati koosolekul kindlaks Maailmaliidu esialgne struktuur, mis jäi põhijoontes püsima kuni selle tegevuse lõpuni 1948. aastal.²³ Maailmaliit tervitas Rahvasteliidu asutamist ja esitas ettepaneku võtta Rahvasteliidu liikmeks kõik selle liikmeks astuda soovivad riigid, et organisatsiooni eesmärke võimalikult tulemuslikult ellu viia. Samuti kutsus Maailmaliit Rahvasteliitu üles oma tegevuses austama usuvabadust ja vähemusrahvuste õigusi.²⁴

²² See konverents toimus 1925. aastal Stockholmis ja selle tulemusena pandi alus organisatsioonile Life and Work (ametlik nimetus oli Universal Christian Council for Life and Work).

²³ Maailmaliit koosnes komisjonidest: organisatsiooni struktuuri aluse moodustasid eri riikides asuvad rahvuskomisjonid, millel oli oma põhikiri ja aruandluskohustus rahvusvahelise komisjoni ning juhtivkomisjoni ees. 1919. aastal oli rahvuskomisjone 12, 1922. aastaks oli komisjonide arv tõusnud 25-ni. 1930. aastatel, mil liikmete arv saavutas kõrgpunkti, kuulus organisatsiooni 34 rahvuskomisjoni. Rahvusvahelise komisjoni liikmeskonna moodustasid rahvuskomisjonide esindajad ja tegemist oli sisuliselt Maailmaliidu täiskoguga, mis kogunes iga kolme aasta järel. Ameerika Ühendriikide delegatsioonil oli rahvusvahelises komisjonis 13 kohta, Saksmaal, Inglismaal ja Prantsusmaal igaljuhul 8 ning igal ülejäänud riigil 4 kohta. 1930. aastatel muudeti rahvusvaheline komisjon rahvusvaheliseks nõukoguks, millega vähenes ka organi otsustusõigus. Rahvusvahelise komisjoni istungite vahepealsel ajal juhtisid organisatsiooni tegevust juhtivkomisjon ja täitevkomisjon. Regulaarselt korra aastas kogunenud juhtivkomisjoni kuulus igast rahvuskomisjonist üks esindaja. Komisjoni liikmete hulka kuulusid ka Maailmaliidu ametkonna esindajad: president, asepresidendid, rahvusvahelise komisjoni juhid, asekreterid ja laekur. Juhtivkomisjon täitis organisatsiooni tegevuses kesksel kohtal ja selle liikmeskonna moodustas oikumeenilise liikumise eestvedajate tuumik. 1925. aastal loodi liidu haldusnõukogu, mis muudeti 1928. aastal täitevkomisjoniks. See koosnes kaheteistkümnest liikmest ja kogunes vajadusel. Selle liikmeskonda kuulusid rahvusvahelise komisjoni juhid, sekretariaadi liikmed ja neli liiget juhtivkomisjonist, kelle volitused kestsid ühe aasta (The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook, 1928. International Office, London, 1928, 3–5, 46).

²⁴ Minutes of International Committee 29.9.–3.10.1919. WCCA, 212.001, The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches, Minutes, Documents, Reports and Correspondence, Minutes of Various Committees: August 2, 1914–April 16, 1923, 23–49.

Seos Rahvasteliiduga polnud juhuslik ega mööduv. Maailmaliidu enesekuvandi lahutamatuks osaks oli kogu selle tegevuse vältel arusaam, et rahuorganisatsiooni näol on tegemist Rahvasteliidu vaimse võrdkujuga. Veelgi enam, Maailmaliitu nimetati selle juhtide poolt Rahvasteliidu hingeks. Dickinson sedastas 1920. aastal, et Rahvasteliit toetub oma tegevuses põhimõtetele, mille edendamiseks loodi ka Maailmaliit. Rahvasteliit oli tema sõnul küll väärtuslik organisatsioon, kuid ilma rahva sisulise soovi ja harimiseta polnud rahu tagamine võimalik. Kristlikest põhimõtetest lähtuv soov avalikkust kasvatada oli Maailmaliidu liikmete arvates maailmas rahu tagamiseks ainuvõimalik tee.²⁵

Seda seisukohta esindas Maailmaliit eriti aktiivselt 1920. aastatel, mil organisatsiooni tegevust mõjutas kõige enam asekretär Dickinson. See oli nii Rahvasteliidu kui ka Maailmaliidu tegevuse kõrgeaeg. Dickinson oli 1920. aastatel ka Rahvasteliidu Ühingu Rahvusvahelise Föderatsiooni (International Federation of League of Nations Societies) president, mis võimaldas kahe ühenduse tegevust siduda.²⁶

Rahvasteliidu vaatepunktist oli Maailmaliidu näol tegemist ühega paljudest ühiskondlikest organisatsioonidest. Kahe organisatsiooni tegevuse algusaastatel, mil selliste organisatsioonide arv oli väiksem, jõudsid Maailmaliidu resolutsioonid Rahvasteliidu peasekretäri vahendusel selle nõukogu lauale. Siinjuures oli oluline Dickinsoni ja peapiiskop Davidsoni varasem tutvus Rahvasteliidu tollase peasekretäri Eric Drummondiga. Drummond on märkinud, et erilist tähelepanu Maailmaliidu resolutsioonidele nõukogus kahjuks ei pööratud.²⁷ 1920. aastate algul nägi Rahvasteliit ette võimaluse ühiskondlike organisatsioonide toetada ja kasutada liidu vahendeid, kuid et rahvusvaheliste ühiskondlike organisatsioonide arv kasvas plahvatuslikult ning ulatus juba rohkem kui mitmesajani, otsustas liit 1923. aastal sellest võimalusest loobuda.²⁸

Kogu ülejäänud tegevuse vältel täitis Rahvasteliit ühiskondlike organisatsioonide tööd puudutava info koguja ja vahendaja rolli. Selleks töötas Rahvasteliidu juures rahvusvaheline büroo, mis võttis vastu ühiskondlike organisatsioonide tegevust puudutavaid materjale, andes asjast huvitatud osapooltele võimaluse materjaliga tutvuda.²⁹ Ühiskondlike organisatsioonide puudutav üldinfo avaldati perioodiliselt ilmuvas rahvusvaheliste organisatsioonide käsiraamatus (Handbook of International Organisations).³⁰

²⁵ **Gorman, D.** Ecumenical internationalism: Willoughby Dickinson, the League of Nations and the World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. – *Journal of Contemporary History*, 2010, 1, 45, 51–52.

²⁶ Mõlema organisatsiooni sekretäride peäülesandeks oli ka isiklikult Rahvasteliitu ja rahutööd propageerida. Sel põhjusel külastas Dickinson 1920. aastatel suurema osa aastast maailma eri riike. Enamasti oli nendes riikides loodud ka Maailmaliidu rahvuskomisjon.

²⁷ **Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 75.

²⁸ Handbook of International Organisations. International Bureaux, Geneva, 1926, 4–9.

²⁹ Vastav tööjuhise oli määratletud ka Rahvasteliidu põhikirjas (Essential Facts about the League of Nations. Eighth Edition. Information Section, Geneva, 1937, 28–29).

³⁰ Üksikute teemade (naiste ja laste õigused, oopiumi ning teiste narkootikumide kaubandus) käsitlemiseks lõi Rahvasteliit võimaluse ühiskondlike organisatsioonidel nimetada liidu komisjonidesse liikmeid (häälõigusega, kuid õigusega esitada resolutsioone ja ettepanekuid). Selline töövorm kaotati 1936. aastal. Ühelgi oikumeenilisel organisatsioonil polnud komisjonides esindajaid. Tõenäoliselt oli põhjuseks inimressursi puudus, kuna see oleks eeldanud põhikohaga tööjõu palkamist (**Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 177–178).

Olgugi et Maailmaliit juhindus oma tegevuses ja seisukohtades Rahvasteliidus toimunud aruteludest, ei kiitnud Maailmaliit Rahvasteliidu otsuseid alati heaks. Juba 1920. aastatel, eriti aga 1930. aastatel, mil rahvusvaheline olukord aasta-aastalt pingestus, esines olukordi, kus Maailmaliit püüdis Rahvasteliidus toimunud arutelu avalikkuse kaudu mõjutada. Samuti oli Maailmaliidul võimatu aktsepteerida reaalspoliitilisest olukorrast tingitud Rahvasteliidu otsuseid, mis olid vastuolus Maailmaliidu ideoloogia ja tegevuse põhieesmärkidega. Näiteks 1933. aastal kutsus Maailmaliit mitte võtma Rahvasteliidu liikmeks Nõukogude Liitu, nõudes enne usklikke diskrimineerimise lõpetamist ja inimõiguste austamist Nõukogude Liidus.³¹

Seoses vähemuste kaitsega nõudis Maailmaliit 1930. aastate algul Rahvasteliidult alalise vähemuskomisjoni moodustamist. Et enese tegevust vähemuste õiguste eest seismisel paremini organiseerida, asutas liidu juhtivkomisjon 1932. aastal Genfis toimunud koosolekul vähemusküsimustega tegeleva erikomisjoni.³²

1930. aastate lõpuaastatel, mil Rahvasteliit oli oma sisulise tähtsuse kaotanud, mõõnsid ka Maailmaliidu esindajad Rahvasteliidu suutmatust kehtiva korralduse alusel rahvusvahelise rahutagajana end rahvusvahelises poliitilises elus kehtestada, ent avaldasid seejuures Rahvasteliidu ideele ehk vajadusele rahvusvahelise koostööorganisatsiooni järele siiski põhimõttelist toetust.³³

MAAILMALIIDU IDEOLOOGIA JA TEGEVUSE PÕHIJONED

Maailmaliidu ideoloogia tähtsustab küll rahvuskultuuri ja iga rahvuse rahvuslikku eripära, kuid indiviidi kuulumist rahvuslikku kogukonda ei saa asetada kõrgemale indiviidi enese heaolust. Esikohal on üksikisiku vabadus, mis, toetudes kristlikele väärtustele, laieneb nii rahvusriikide ühiskondadele kui ka rahvusvahelisele kogukonnale.³⁴ Nii on ühiskonnamudelid tähtsad rahvaste ülesed kristlikud põhimõtted, millest lähtuvalt mõtestatakse nii rahvuslikku identiteeti kui ka riiklust.³⁵ Maailmaliit oli liberaalsete ühiskonnategelaste loomine. Liidu ideoloogia määratleti selle loomisel ja järgneva tegevuse vältel vaid kõige üldisemas sõnastuses.

³¹ Minutes of the Management Committee, August 24–29, 1934. WCCA, 212.004, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: January 10, 1934–September 4, 1937, pag-mata.

³² Aastatel 1935, 1936 ja 1938 korraldas liit ekspertide osalusel vähemuste õiguste teemalisi konverentse. 1935. aastal Chambys toimunud rahvusvahelise komisjoni istungil võeti vastu resolutsioon, kus lisaks vajadusele moodustada vähemusrahvuste, aga ka rassiliste, keeleliste ja usuliste vähemuste kaitseks Rahvasteliidu juurde spetsiaalne komisjon pakuti lahendusena välja sarnase komisjoni moodustamine ühiskondlike organisatsioonide osalusel (The World Alliance for International Friendship through the Churches. Record of Proceedings of the Ninth International Conference Held at Chamby, Montreux August 12th to 18th 1935. International Office, Geneva, 1935, 16).

³³ Handbook of the World Alliance for International Friendship through the Churches. Covering the Period from Chamby 1935 to Larvik 1938. International Office, Geneva, 1938, 15.

³⁴ **Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 43.

³⁵ **Gorman, D.** Ecumenical Internationalism: Willoughby Dickinson, the League of Nations and the World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches, 62.

Juba liidu tegevuse esimesed aastad tõestasid ilmekalt, et keskorganite töö laiendamine on organisatsiooni eesmärkide teostamiseks küll vajalik, kuid sedavõrd kulukas, et käib organisatsioonile üle jõu. Nii rõhutati aasta-aastalt liidu töökorraldust kirjeldades üha enam kohalike rahvuskomisjonide ja nende eestvedamisel toimuvate regionaalkonverentside tähtsust. Alates ülemaailmsest majanduskriisist sattus üha enam ohtu ka regionaalkonverentside organiseerimine. Rahaliselt kehv seis püsis kogu 1930. aastate vältel.³⁶

Organisatsiooni üldseisukohad töötati välja ja võeti vastu rahvusvahelise komisjoni konverentsidel ning juhtivkomisjoni istungitel. Neil kokkusaamistel kuulati ka rahvuskomisjonide sekretärade ja organisatsiooni ausekretärade ettekandeid kohalikul ning piirkondlikul tasandil tehtud töö tulemustest. Nende alusel võeti vastu resolutsioonid, mis esitati Rahvasteliidule ja rahvuskomisjonidele ning publitseeriti laiema avalikkuse jaoks nii eri riikides ilmuvates liidu perioodilistes väljaannetes kui ka liidu käsiraamatus.³⁷

Maailmaliidu initsiatiivil rõhutati vajadust kaasata rahutõesse suuremal hulgal kirikutegelasi ja selleks organiseeriti 1928. aasta augustis Prahas rahvusvaheline rahukonverents. Praha konverentsi, millest võttis osa ligi 500 Maailmaliidu delegaati ja külalist, võib hinnata ka liidu tegevuse kulminatsiooniks.³⁸ Konverentsil tervitati samal kuul aset leidnud Briandi-Kelloggi pakti sõlmimist, rõhutades paktile alla kirjutanud riikide moraalset vastutust jätkata ka riikide relvastuse vähendamisega. 1929. aastal Avignonis toimunud liidu juhtivkomisjoni istungil deklareeriti, et kristlik kogukond ei saa ühelgi võimalikul moel sõda toetada, rõhutades seejuures Rahvasteliidu loodud ja Haagis asuva Rahvusvahelise Kohtu tähtsust võimalike sõdade ärahoidmisel. Maailmaliit deklareeris, et kirjeldatud seisukoha näol pole tegemist lihtsalt ühe "grupi patsifistide" arvamusega, vaid rohkem kui 30 riigi kirikute esindajatega.³⁹

See seisukoht tähistab 1928. aastal toimunud muutust liidu retoorikas. Seni oli liidu juhtkond rõhutanud, et tegemist on eraviisiliselt koondunud kristlastest ühiskonnaliikmete ja kirikute esindajatega, mistõttu ei esindanud liit ka ametlikult

³⁶ Aastatel 1923–1938 organiseeriti 23 regionaalkonverentsi (**Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaft der Kirchen 1914–1948, 407).

³⁷ Käsiraamat ilmus igal aastal kuni 1931. aastani. Dickinsoni taandumise järel lakkas organisatsiooni juhtimisest käsiraamatu korrapärane ilmumine. Käsiraamatud sisaldasid ülevaadet organisatsiooni ajaloost, tähtsamatest resolutsioonidest, rahvuskomisjonide aruandeid ja komisjonide liikmete andmeid. Ka regionaalkonverentside organiseerimine toimus Maailmaliidu keskorganite ja rahvuskomisjonide koostöös. Enamasti oli regionaalkonverentsi organiseerimisega seotud mõni sekretariaadi liige.

³⁸ Prahast toimunud konverentsil esinesid ettekannetega Tšehhoslovakkia välisminister ja hilisem president Eduard Beneš ning Saksa endine välisminister ja ülemkohtu president Walter Simons. Konverentsile lisas hoogu Ameerika Ühendriikide riigisekretär Frank Kelloggilt konverentsile saadetud allkirjastatud koopia Kelloggi ja Prantsuse välisministri Aristide Briandi sõlmitud pakti. Pakti sõlminud ja seejärel liitunud üle viiekümne riigi mõistsid hukka sõja kui rahvusvaheliste arusaamatuste lahendamise viisi ning deklareerisid sõjast kui riigi poliitilisest vahendist loobumist (Minutes of the International Committee, August 24–30, 1928. WCCA, 212.002, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: April 16, 1923–April 29, 1930, 83).

³⁹ Annual Report and Handbook of the World Alliance for International Friendship through the Churches, 1931. International Office, London, 1931, 13.

kirikute seisukohti. Tõsiasi on aga ka see, et mitmes riigis koondasid rahvuskomisjonid kirikute ametlikke esindajaid. Sellega seoses nihkus liidu eesmärkide realiseerimiseks esikohale kirikute sellesisuliste seisukohtade kuuldavaks tegemine.⁴⁰

1920. aastate lõpul oli Maailmaliit vastamisi tõsiasjaga, et organisatsiooni eesmärkide teostamiseks on vaja seniseid töömeetodeid muuta. See algas rahvuskomisjoni liikmete võimest mõjutada oma riigi poliitikuid ja ühiskonnategelasi, kes esinesid riikide esindajatena ka rahvusvahelisel areenil. Selleks tööks oli vaja välja töötada seni üldsõnaliselt määratletud liidu ideoloogia. Sellega jäi Maailmaliit aga hätta. Alates 1920. aastate lõpust asuti oma tegevust küll avardama – muuhulgas keskenduti näiteks noortetööle ja tööle kooliõpikutega, et rahutemaatika käsitlemist suurendada –, kuid ideoloogia väljatöötamine jäi ka järgnevatel aastatel tagaplaanile. 1932. aastal Tšehhoslovakkias toimunud organisatsiooni noortekonverentsil mainis saksa teoloog ja liidu noortetöö sekretär Dietrich Bonhoeffer, et ilma oikumeenilise teoloogiata tabab Maailmaliitu ning teisi oikumeenilisi organisatsioone saatus jääda poliitiliste tõmbetuulte keerisesse.⁴¹ Bonhoefferi kriitika oli küll õige ja õigustatud, kuid jäi Maailmaliidus tagajärgedeta.

Liikumine Life and Work rajas oikumeenilise liikumise ideoloogiliste ja teoloogiliste küsimustega tegelemiseks Rahvusvahelise Sotsiaalteadusliku Uurimisinstituudi.⁴² Ka Maailmaliit oli juba 1920. aastatel asunud oma instituudi asutamisega tegelema, kuid selle loomine ebaõnnestus. See on ühtlasi üheks kaalukaimaks põhjuseks, miks liit ei suutnud 1930. aastatel toimunud ühiskondlike muutuste järel oma tegevuse ümberkorraldamisega toime tulla.

Teine põhjus, miks Maailmaliit 1930. aastatel senise tähtsuse kaotas, oli otsus kavandatava Kirikute Maailmanõukogu loomisest kõrvale jääda. Liit pidas õigeks arendada teiste organisatsioonidega küll koostööd, kuid hoiduda ühinemisest.⁴³

⁴⁰ Ümberorienteerumine oli ennekõike seotud oikumeenilise organisatsiooni Life and Work üha jõulisema arenemisega 1920. aastate lõpul. Life and Work koondas kirikuid ja esindas nende seisukohti ühiskondlike küsimustes. Maailmaliidu eesmärgiks oli endistviisi keskenduda lahendamist vajavatele poliitilistele küsimustele (**Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 96).

⁴¹ **Plant, S.** The sacrament of ethical reality: Dietrich Bonhoeffer on ethics for Christian citizens. – Studies in Christian Ethics, 2005, 3, 18, 76–77.

⁴² 1927. aastal tegevust alustanud instituudi ettevalmistustööd algasid 1925. aastal Stockholmis toimunud maailmakonverentsi järel. Instituut, “meetodilt teaduslik, eesmärkidelt praktiline”, töötas liikumise Life and Work püstitatud eesmärkide ehk peaasjalikult kirikute sotsiaaltöö paremaks rakendamiseks. Instituut panustas eri riikide teadlaste ja kirikutegelaste koostööle. Rahaliselt loodeti eri riikide kirikute toetusele, aga et see jäi nõrgaks, vaevles instituut rahalistes raskustes juba alates selle asutamisest. Suurima panuse instituudi tegevusse andsid Rootsi ja Saksa luteri kirikud (**Weisse, W.** Praktisches Christentum und Reich Gottes. Die ökumenische Bewegung Life and Work 1919–1937, 415–417).

⁴³ Vähesel määral oli koostööd edendatud juba 1920. aastatel, kuid see süvenes märgatavalt seoses liikumise Life and Work kasvamisega 1930. aastate algul. Liikumine Life and Work oli oikumeenilise liikumise organisatsioonidest suurim. Selle juhile peapiiskop Nathan Söderblomile anti kirikute rahutöö ja oikumeenilise liikumise juhtimise eest 1930. aastal Nobeli rahupreemia. See oli tunnustus ka Maailmaliidu tööle, mille loojate ja juhtide hulgas oli olnud Söderblom. Kõige otsesemalt väljendus koostöö kahe organisatsiooni vahel selles, et Henry Louis Henriod töötas alates 1932. aastast nii Life and Worki kui ka Maailmaliidu täitevsekretärina. Ka ilmus organisatsioonidel ühine esindusväljaanne “Churches in Action”. 1933. aastast töötas Genfis NMKÜ, NNKÜ Kristlike Üliõpilaste, liikumise Life and Work ja Maailmaliidu ühine pressin- ning infobüroo (Handbook of the World Alliance for International Friendship through the Churches. Covering the Period from Chamby 1935 to Larvik 1938. International Office, Geneva, 1938, 61–63; http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1930/soderblom-bio.html, 15.5.2013).

1930. aastate algul, mil tähtsaima poliitilise küsimusena oli päevakorral desarmeerimine, moodustasid oikumeenilised organisatsioonid komisjoni, et selles kaasa rääkida. Komisjon nõudis ühiskonna moraalset desarmeerimist ja ühiskonnas valitsevate hoiakute kujundamist. Oikumeeniline survegrupp koondus 1932. aastal moodustatud kristliku desarmeerimiskomisjoni ümber, mis suutis relvastuse vähendamise toetuseks koguda küll rohkem kui 200 miljonit allkirja, kuid sellega survegrupi mõjutusvahendid ka kahjuks piirdusid.⁴⁴ Desarmeerimiskonverentsi sisuline läbikukkumine oli Maailmaliidu arengus murdepunktiks, millele järgnes selle tegevuse intensiivsuse kiire langus. Lõpliku hoobi Maailmaliidu tegevusele andis natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal.

1930. aastatel toimunud Maailmaliidu allakäigu kõrval tuleb positiivsena rõhutada tõsiasi, et liit suutis püstitatud eesmärkide ja moodustunud võrgustiku abil luua kirikute esindajate vahel usalduslikud suhted. See puudutas ennekõike enamus- ja vähemuskirikute suhete normaliseerumist. Viimase liikmeskond ühtis tihti ühe või teise vähemusrahvusega. Kahtlemata valmistas Maailmaliit oma väärtuspõhise ja mitte pelgalt päevapoliitilistest huvidest lähtuva lühiajalise reageerimispoliitika toetamisega ette ka teise maailmasõja järel jõudsalt arenema hakanud kodanikuühiskonda.

REGIONAALKONVERENTSID JA TÖÖ RAHVUSKOMISJONIDES

Maailmaliidu rahvusvahelise tasandi kõrval tuleb tähelepanu pöörata organisatsiooni regionaalsele ja rahvustasandile. Rahvuskomisjonide puhul määrasid komisjoni aktiivsuse selle moodustumise põhimõtted ja mõistagi ka taustsüsteem ehk religiooni ning usuliste ühenduste positsioon ühiskonnas. Riikides, kus valitsevaks kirikuks oli katoliku kirik, kes liidu tegevuses ei osalenud, oli liidu tegevus ja organisatsiooni tähtsus tagasihoidlikum.

Moodustumispõhimõtete alusel jagunesid rahvuskomisjonid kaheks: esiteks ametlikest kirikute esindajatest ja teiseks individuaalselt kogunenud vaimulikest ning kristlastest ühiskonnategelastest moodustunud komisjonid. Umbes pooled rahvuskomisjonid, nende seas ka Eesti, esindasid ametlikult kirikuid.⁴⁵

Suurim ja ühtlasi ka silmapaistvaim individuaalsusprintsipi alusel moodustunud liidu üksus oli Ameerika Ühendriikide rahvuskomisjon.⁴⁶ See komisjon väärrib

⁴⁴ **Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaft der Kirchen 1914–1948, 406. 1932. aastal alanud desarmeerimiskonverentsil esitasid ka Poola esindajad moraalse desarmeerimise nõude, tehes ettepaneku keelustada teisi riike ja rahvaid halvustav siseriiklik propaganda (**Made, V.** Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1999, 44).

⁴⁵ Nendeks olid Soome, Rootsi, Norra, Eesti, Läti, Poola, Belgia, Holland, Portugal, Jugoslaavia, Tšehhoslovakkia, Bulgaaria ja Rumeenia. Suuremal määral koosnesid ka Suurbritannia, Prantsusmaa ja Taani rahvuskomisjonid kirikute ametlikest esindajatest (**Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaft der Kirchen 1914–1948, 408).

⁴⁶ Individuaalsusprintsipi võimaldas sellest ka katoliiklastest ühiskonnategelastel osa võtta. Ameerika Ühendriikide rahvuskomisjon koosnes omakorda alamkomisjonidest, mis keskendusid organisatsiooni töövaldkondade arendamisele. Komisjon pühendas palju tähelepanu eri riikide usulisele ja vähemuste olukorrale. Seetõttu olid komisjonil lisaks Maailmaliidu üldtegevust puudutavatele vähemuste kaitse ja relvastuse vähendamise alakomisjonidele ka Mehhiko, Kanada, Saksamaa ning Venemaa usulise olukorraga lähemalt tegelevad alakomisjonid (The World Alliance for International Friendship through the Churches. 1932 Annual Report and Handbook. International Office, Geneva, 1932, 26–29).

esiletõstmist ka tiheda koostöö tõttu teiste rahuorganisatsioonidega. Sellest koostööst arenesid Ühendriikides toimunud iga-aastased hea tahte konverentsid, mille eesmärgiks oli rahutemaatika ja Ühendriikide poliitilise kursi analüüsimine. 1930. aastal toimunud konverentsil ettekandega esinenud president Herbert Hoover kinnitas oma kõnes Maailmaliidu seisukohti, kui toonitas esmalt Briandi-Kelloggi pakti ja seejärel rahu tagamise pikaajalist perspektiivi ning vajadust ühiskonda moraalselt uuendada.⁴⁷

Ameerika Ühendriikides õigustas end individuaalsusprintsipi rakendamine, Euroopas osutusid seevastu edukamateks komisjonid, mille liikmeskond moodustus kirikute ametlikest esindajatest. See oli ka põhjuseks, miks individuaalsusprintsipi alusel moodustatud Saksa komisjon ei suutnud kogu oma tegevuse välitel saavutada Saksa ühiskonnas märkimisväärset kandepinda. Ka Saksa kirikud toetasid vaid neid rahvuskomisjoni ideid, mis teenisid nende rahvuslikke huve.⁴⁸

Nii nagu rahvuskomisjoni töö edukus, sõltus ka üksikisikute võimalus oma tegevuse kaudu liidu eesmärke teostada organisatsiooni liikmeskonda kuuluvate usuühenduste positsioonist konkreetsetes ühiskonnas. Riikide seast, kus liidu tegevusest võtsid osa enamuskirikute esindajad, tõusevad omakorda esile riigid, kus enamuskirik oli riigikiriku staatuses. Näiteks Briti rahvuskomisjoni kuulunud peapiiskop Davidsoni positsioon võimaldas luua sidemed Briti poliitilise ladvikuga.⁴⁹

⁴⁷ <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=22430>. 15.5.2013.

⁴⁸ Alates esimese maailmasõja lõpust Saksa rahvuskomisjoni juhtinud Friedrich Siegmund-Schultze tegevust Maailmaliidu sekretärina mõisteti ja tunnustati väljaspool Saksa piire, kuid mitte Saksamaal. Võitluse tulemusena Maailmaliidu rahvuskomisjonis kõrvaldati ta 1920. aastate lõpul komisjoni juhtpositsioonilt, kuid ta säilitas samal ajal juhtpositsiooni liidu keskorganites. 1931. aastal järgnes sellele saksa teoloogide Paul Althausi ja Emanuel Hirschi rünnak nii Maailmaliidu kui ka liikumise Life and Work aadressil. Tuntud teoloogid arvustasid suurriike Saksamaale ebaõiglaste piirangute seadmise pärast. Natsionaalsotsialistide võimuletuleku järel 1933. aastal lahkus Siegmund-Schultze Gestapo nõudmisel Saksamaalt. Järgnevatel aastatel pidasid Maailmaliidu keskorganite esindajad Saksa kirikutegelastega küll nõu ja mitmedki neist, eesotsas Bonhoefferiga, soovitasid liidul opositsioonilisele Saksa tunnustuskirikule toetust avaldada, kuid Maailmaliit püsis ettevaatlikul positsioonil ning üritas Saksa rahvuskomisjoniga kontakte säilitada. Viimane tegutses ka 1933. aasta järel edasi, kuid vastupanukeskust sellest režiimile ei kujunenud (**Weisse, W.** Praktisches Christentum und Reich Gottes. Die ökumenische Bewegung Life and Work 1919–1937, 477; **Wietschorke, J.** Friedrich Siegmund-Schultze – ein biographisch-bibliographischer Abriss. – Rmt: Friedrich Siegmund-Schultze (1885–1969). Ein Leben für Kirche, Wissenschaft und soziale Arbeit. Hrsg. J. Wietschorke. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, 2007, 148).

⁴⁹ Seejuures arendasid Maailmaliidu esindajad suhteid nii tööerakonna kui ka konservatiividega, rääkimata liberaalidest, kelle liikmeskonda Dickinson ja mitmed Briti rahvuskomisjoni liikmed kuulusid. Briti rahvuskomisjon kohtus konservatiivist peaministri Stanley Baldwini ametiajal 1920. aastatel korduvalt peaministri residentsis tema kabineti liikmetega, eriti tihedaks kujunes koostöö seoses rahutemaatika käsitlemisega koolides. Isegi religiooni jahedalt suhtuv endine peaminister ja Briti välisminister Versailles' rahukonverentsil Arthur Balfour toetas Maailmaliidu tegevust ning leidis, et see tagab rahvusvahelistes suhetes parema olukorra. Maailmaliidu esindajate kohtumised peaministri residentsis toimusid ka tööerakondlasest peaministri Ramsay MacDonaldi ametiajal (**Gorman, D.** Ecumenical Internationalism: Willoughby Dickinson, the League of Nations and the World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches, 60–61).

Veelgi tihedamad olid Maailmaliidu suhted poliitikute ja riigimeestega Balkani- maades. Maailmaliidu tähtsaimaks saavutuseks oli panus Makedoonia pärast tek- kinud Bulgaaria ja Jugoslaavia riikide vahelise tüli lahendamisse.⁵⁰

Maailmaliidu regionaalkonverentside näol oli tegemist Euroopa-keskse näh- tusega. Valdava osa konverentside päevakorrast täitsid vähemusküsimuste üle peetud arutelud, mille mõju oli kord otsesemalt tajutav, kord aga takerdus usu- ühenduste võimesse, aga ka soovi ühiskonnas muutusi algatada ja läbi viia.⁵¹

EESTI RAHVUSKOMISJONI ASUTAMINE JA KOOSSEIS

Eesti rahvuskomisjoni loomiseks tegi 1917. aastal toonasele Eestimaa konsis- tooriumi ülemsuperintendentile Daniel Burchard Lemmile ettepaneku peapiiskop Söderblom.⁵² Tema ettepanekul viidi rahvuskomisjoni loomine 1919. aastal läbi. Eestiga samal ajal asutati komisjonid Soomes, Lätis, Belgias ja Ungaris.⁵³

Esialgu juhtis (sekretärina) komisjoni kiriku ülemsuperintendent Wilhelm Kentmann.⁵⁴ Komisjon koondas küll vähemusrahvusi, kuid sel puudus konfessio- naalne mitmekesisus, kuna kõik selle liikmed kuulusid luteri kirikusse. Enamus- kirikuna oli luteri kirikul rahvuskomisjoni tegevuses juhtiv osa kogu selle tege- vuse vältel.

⁵⁰ Annual Report and Handbook of the World Alliance for International Friendship through the Churches, 1931. International Office, London, 1931, 78–79; **Rouse, R., Stephen, C. H.** (toim). A History of the Ecumenical Movement. Volume I. 1517–1948, 562.

⁵¹ **Hudson, D.** The Ecumenical Movement in World Affairs, 74–75.

⁵² Söderblom Lemmile 5.7.1917. Uppsala Universitetsbibliotek, Nathan Söderbloms brevsamling (UUB NSS), Uppsala, pag-mata. Rahvuskomisjoni loomise taustaks oli Söderblomi eesmärk integree- rida Balti riikide luteri kirikud 1916. aastal tema algatusel loodud Põhjamaade kiriklikku koostöö- komiteesse (Kommitten för Kyrilig Samarbete i Norden). Seejuures toetas Söderblom eestlaste püüdlusi ja arenemist iseseisva kiriku loomise suunas. 1916. aastal saatis ta Villem Reimanile telegrammi pärisorjuse kaotamise sajanda aastapäeva puhul, 1919. aastal toimunud teisest kiriku- kongressist võttis osa Rootsi kiriku esindaja. Söderblom saatis kongressile tervitustelegrammi, milles avaldas noorele kirikule toetust. 1921. aasta juunis andis Söderblom vaba rahvakiriku esi- mesele piiskopile Jakob Kukele apostliku suksessiooni, mis oli ühtlasi kirikute koostöökomitee teoloogiliseks eelduseks ja tunnusjooneks. Sellele eelnevalt oli 1921. aasta märtsis toimunud Uppsalas Põhjamaade ja Balti riikide piiskoppide koosolek, mille järel esineti 1922. aastal Lutheri päevadel Wittenbergis ühtse Baltoskandia kirikublokina (**Sild, O.** Eesti kirikulugu: Vanimast ajast olevikuni. Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, Tartu, 1938, 223; **Rohtmets, P.** Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940, 49–50).

⁵³ Minutes of International Committee 29.9.–3.10.1919. WCCA, 212.001, The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches, Minutes, Documents, Reports and Correspondence, Minutes of Various Committees: August 2, 1914–April 16, 1923, 26.

⁵⁴ Komisjoni kuulusid Kose koguduse õpetaja Harald Põld, Viljandi Pauluse koguduse õpetaja ja Eesti Asutava Kogu liige Jaan Lattik, Rootsi vähemusrahvust esindav Eesti Ajutise Valitsuse Rootsi rahvusminister ning Asutava Kogu liige Hans Põhl ja Tartu ülikooli usuteaduskonda esindav süste- maatilise usuteaduse professor Adalbert von Stromberg (**Lauha, A.** Suomen kirkon ulkomaan- suhteet ja ekumeeninen osallistuminen 1917–1922. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 1990, 184; **Saard, R.** Euroopa üldine kiriku ajalugu. Selle algusest kuni tänapäevani. Argo, Tallinn, 2005, 378).

1919. aasta septembris toimunud luteri kiriku teisel kirikukongressil kõneles Kentmann konverentsist Haagis, kuhu olid kutsutud ka Eesti esindajad.⁵⁵ Sellest konverentsist Eesti rahvuskomisjoni liikmed osa ei võtnud, küll aga osales Jaan Lattik 1920. aasta septembris Šveitsis Beatenbergis toimunud juhtivkomisjoni koosolekul.⁵⁶

1920. aasta algul hakkasid Eesti poliitikud ja diplomaadid astuma samme, et saada Rahvasteliidu liikmeks. Eesti püüdlusi toetasid Briti liberaalse partei liikmed ja Briti Rahvasteliidu Ühing.⁵⁷ Teatavasti olid nende organisatsioonidega seotud ka Maailmaliidu juhtivad tegelased. Toetust Eesti püüdlustele Rahvasteliitu astumiseks otsiti eri kanaleid pidi. Ilmselt just seetõttu märkis peaminister Jaan Tõnisson 1920. aasta suvel seoses eelseisva Maailmaliidu konverentsiga, et peab sellest osavõtmist väga tähtsaks. Selle kinnituseks vormistati Vabariigi Valitsuse korraldusel Lattikule kiirkorras diplomaatiline pass ja organiseeriti vajalikud viisad. Valitsus määras välisministeeriumi vahenditest ka reisikuludeks vajalikud summad.⁵⁸

1920. aasta novembris ja detsembris toimunud Rahvasteliidu esimesel täiskogul Eestit Rahvasteliidu liikmeks ei võetud. Ebakindlus Venemaal toimuva suhtes mõjutas ka suurriikide suhtumist Balti riikidesse. Vene kodusõja lõppemise järel muutus suurriikide välispoliitika. Balti riike tähtsustati nüüd kui Nõukogude Venemaa ja Euroopa vahele jäävat puhvertsooni ning see omakorda tagas Balti riikide tunnustamise ja 1921. aasta septembris Rahvasteliidu teisel täiskogul Eesti vastuvõtmise liidu liikmeks. Eesti delegatsiooni liikmete seas oli Riigikogu liikmena ka Lattik, kes võttis täiskogu järel mitteametlikult taas osa ka Genfis toimuvast Maailmaliidu juhtivkomisjoni koosolekust. Eesti komisjoni ametliku esindajana osales koosolekul 1920. aastast komisjoni sekretärina töötanud Tartu ülikooli usu-teaduskonna võrdleva usuteaduse dotsent ja hilisem professor Eduard Tennmann.⁵⁹

Tennmannist sai 1920. aastatel Eestis Maailmaliidu eesmärkide kõige aktiivsem tutvustaja. Ta oli ühtlasi ainus eestlane, kes osales ka liidu kesksete arengusuundade paikapanelites ja elluviimises. Aastatel 1925–1927 kuulus ta liidu haldusnõukogusse ehk hilisemasse täitevkomisjoni. 1928. aastal nimetati Tennmann üheks kaheksast organisatsiooni ausekretärist.⁶⁰ Sel põhjusel kuulus ta ka organisatsiooni juhtivkomisjoni koosseisu. See oli kõrgeim ametikoht, mida Eesti kirikutegelane

⁵⁵ Eesti II Kirikukongressi protokoll Tallinnas 10., 11. ja 12. septembril 1919. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistoriumi arhiiv (EELKKA), 38.

⁵⁶ Lattik kirjeldab värvikalt koosoleku algul toimunud kokkupõrget Saksa ja Prantsuse delegaatide vahel, mille põhjuseks oli kirikute tegevus sõja ajal. Läbirääkimiste tulemusena õnnestus konflikt konverentsil lahendada. Lattik esines koosolekul Eestit tutvustava ettekandega (**Lattik, J.** Mu esimene reis diplomaatilise passiga. – Rmt: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, I. Toim R. Maasing, E. Blumfeldt, H. Kauri, V. Pekomäe. Kirjastus EMP, Stockholm, 1954, 216–219).

⁵⁷ **Made, V.** Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, 71.

⁵⁸ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 31, n 1, s 1311, 12–4.

⁵⁹ **Rohtmets, P.** Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940, 105.

⁶⁰ Minutes of International Committee, August 24–30, 1928; Minutes of Administrative Board, August 11, 1925. WCCA, 212.002, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: April 16, 1923–April 29, 1930, 2, 17.

kahe maailmasõja vahelisel perioodil ühes rahvusvahelises oikumeenilises organisatsioonis täitis.⁶¹

1920. aastate algul viidi Eesti rahvuskomisjoni koosseisus läbi mitmed muudatused, mis olid seotud luteri kirikus 1919. aastal toimunud baltisakslaste kõrvaldamisega kiriku juhtimisest. Komisjoni juhtis nüüd piiskop Jakob Kukk. Komisjoni liikmete hulgast arvati lisaks Kentmannile välja ka Pöhl ja Pöld. Nii kuulusid 1920. aastate algul komisjoni koosseisu Kukk, Lattik, Tennmann ja Stromberg. Viimase surma järel 1922. aasta lõpul liitus komisjoniga usuteaduskonna süsteematailise usuteaduse professor Hugo Bernhard Rahamägi.⁶² Muudatustega arvati komisjonist välja kõik vähemusrahvuste esindajad.

1922. aastal komisjoni tegevusest Maailmaliidu keskorganitele ülevaadet andes tõi Tennmann komisjoni koosseisu õigustuseks esile tõsiasja, et valdav osa Eesti elanikest kuulus luteri kirikusse.⁶³ 1923. aastal lisas ta, et ehkki Eesti ühiskonnas esines poliitilistes küsimustes erimeelsusi, ei olnud usuliste ühenduste vahel põhimõttelisi lahkkelisid. Ta täpsustas, et õigeusklikud ja baltisakslastest luteri kiriku liikmed polnud luteri kiriku suhtes ametlikke etteheiteid esitanud.⁶⁴

Rahvuskomisjonide edukuse üheks põhjaluseks oli soovitus kaasata nende töösse vähemuste esindajad. Sellele juhtis tähelepanu 1923. aastal Eestit külastanud liidu arendustöösekretär Alexander Ramsay, kelle soovitusel lubas Eesti rahvuskomisjon oma koosseisu teiste usuliste ühenduste ja vähemusrahvuste kaasamisega täiendada.⁶⁵

Eestlastest luterlaste jaoks polnud komisjoni liikmeskonna täiendamine 1920. aastatel veel sugugi iseenesestmõistetav ega meeltemööda. Ehkki vaimulike vahel polnud eri konfessioonide esindajate vahelises läbikäimises midagi ebatavalist, oli luteri kiriku ametlik positsioon teiste konfessioonide suhtes kriitiline. See kehtis eriti vabakoguduste kohta.⁶⁶ Õigeusu kirikusse suhtuti üldjoontes nagu luterlastest baltisaksa vähemusse: nende kohati negatiivse kuvandi ja neisse ebasõbraliku suhtumise peapõhjus oli enne Eesti riigi loomist valitsenud olukord, mil eestlased olid olnud allasurutud, samal ajal kui õigeusk oli Vene riigi ametlik usk ning luteri kirikut valitsesid baltisakslased.

⁶¹ **Tennmann, E.** Varjatud varandus. Koost H. Runnel. Ilmamaa, Tartu, 1999, 536.

⁶² Tennmann Kukele 25.11.1922. EELKKA, Maailmaliit rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu 1921–1936, pag-mata.

⁶³ The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1922. International Office, London, 1922, 61–62. Tennmannil oli põhimõtteliselt õigus. 1922. aasta rahvaloenduse andmetel oli Eestis elavast 1 107 059 elanikust luterlasi 867 137 (78,3% kõigist Eesti elanikest), õigeusklikke 209 094, roomakatoliiklasi 2536, baptiste 5214 ja teistesse vabakogudustesse kuuluvaid inimesi 10 867. Ühtegi usulisse ühendusse ei kuulunud 3665 inimest, andmed puudusid 3677 inimese kohta (1922 a. üldrahvalugemise andmed. Vihik II. Üleriikline kokkuvõte. Tabelid. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1924, 138–139).

⁶⁴ The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1923. International Office, London, 1923, 68.

⁶⁵ The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1924. International Office, London, 1924, 66.

⁶⁶ **Rohtmets, P., Vihuri, V.** Luterliku kiriku oikumeenilised suhted, 29–30.

Maailmaliidu tegevuse üheks olulisemaks saavutuseks oligi kirikujuhtide tasan-dil usuliste ühenduste vaheliste suhete soojenemine. Alates 1924. aastast kuulus rahvuskomisjoni koosseisu Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku metropoliit Aleksander (Paulus). Samal aastal võib komisjoni liikmete nimekirjast leida ka tollast Tartu üli-kooli rektorit Heinrich Koppelit.⁶⁷ Komisjoni koosseis oli esinduslik: lisaks kiriku-juhtidele ja ülikooli rektorile kuulusid komisjoni ka Vabariigi Valitsuse ministrid: Rahamägi oli aastatel 1924–1925 haridusminister ning Lattik oli aastatel 1925–1927 haridusministri ja aastatel 1928–1931 välisministri ametis.⁶⁸

Maailmaliidu regionaalset koostööd analüüsid tuleb silmas pidada, et Eesti ja Läti ei kuulunud kahe maailmasõja vahelisel perioodil ühte blokki mitte Leedu, vaid Soome ning Rootsi. Eesti oli neist ainus, kus veel 1930. aastate algul puudus laiapõhjaline komisjon, st komisjoni ei kuulunud ei vähemusrahvuste ega vaba-koguduste esindajad.⁶⁹

Majanduskriisi ja piiskop Kuke surma tõttu 1933. aastal oli Eesti rahvus-komisjoni tegevus 1930. aastate algul madalseisus. Uus tõus algas 1934. aastal, mil luteri kiriku piiskopina asus ametisse Rahamägi. Tema ametiajal (1934–1939) aktiveerus luteri kiriku oikumeeniline välissuhtlus.⁷⁰ Rahamägi kuulus ka liidu keskorganitesse: Eesti komisjoni esindajana juhtivkomisjoni koosseisu, kuhu varem oli kuulunud Tennmann, ja alates 1934. aastast valitava liikmena täitevkomisjoni koosseisu.⁷¹

⁶⁷ The World Alliance for International Friendship through the Churches. Executive Office, New York, 1924, 6. Tema liikmelisus ülikooli esindajana on tõenäoliselt seotud Rahamäe valimisega kirikuvalitsuse liikmeks, mistõttu asus Rahamägi komisjonis kirikut esindama. Koppel esineb rahvuskomisjoni liikmeskonna nimekirjas ka veel 1925. aasta aastaraamatus.

⁶⁸ **Toomla, J.** (koost). Valitud ja Valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 1999, 153–156.

⁶⁹ Läti komisjoni 1923. aasta raportis on küll märgitud, et õigeusu kiriku kaasamine polnud veel ametlikult läbi viidud, kuid 1924. aastaks oli komisjon õigeusklike võrra täienenud. 1926. aasta raportis on konstateeritud, et rahvuskomisjoni kuuluvad kõikide Lätis registreeritud kristlike usuliste ühenduste esindajad. Soome rahvuskomisjon koosnes esialgu eri usuliste ühenduste esin-dajatest, kuid reorganiseeriti 1924. aastal ametlikuks kirikute ja teiste institutsioonide esindajaks. Piiskoppide konverents nimetas komisjoni kaks liiget, Soome luteri kiriku Soome ja Rootsi kogu-duste töötajate liidud nimetasid kumbki ühe liikme, õigeusu kirik ühe, Soome vabakirikud ühe, Helsingi ülikool ühe ning Haridusministeerium ühe liikme (The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1925. International Office, London, 1925, 81–82; The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1926. International Office, London, 1926, 107).

⁷⁰ Luteri kirik osales aktiivselt kõikide suuremate oikumeeniliste liikumiste (Maailmaliit, Life and Work, Faith and Order) tegevuses, olles ka 1938. aastal loodava Kirikute Maailmanõukogu liige (**Rohtmets, P.** Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940, 204–205; **Vihuri, V.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2007, 203).

⁷¹ Täitevkomisjoni valitavate liikmete volitused kehtisid aasta. Rahamägi valiti täitevkomisjoni ka 1936. aastal (Minutes of Management Committee, Chamby, Montreux, August 15–18, 1936. WCCA, 212.004, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: January 10, 1934–September 4, 1937, 6).

Rahvuskomisjoni juhi vahetus tõi kaasa komisjoni reformi, mis oli kooskõlas liidu üldiste sihtide ja rahvuskomisjonide moodustamise põhimõtetega. Muutus ka komisjoni nimetus: Eesti rahvusnõukogu. Nõukogu koosnes nüüd peaaegu kõikidest oikumeenilises liikumises osalevate usuühenduste ja nende liikmeskonda kuuluvate vähemuste esindajatest. Ainsana puudusid vabakoguduste esindajad.⁷²

1936. aastal tabas rahvusnõukogu kaotus, kuna suri nõukogu pikaajaline sekretär Eduard Tennmann. Uueks sekretäriks valiti 1937. aasta aprillis senine noorsootöö esindaja Jaak Taul.⁷³ Komisjoni juhtis piiskop Rahamägi, abiesimeheks oli Lattik, laekuriks metropoliit Aleksander.⁷⁴ Sellisena püsis komisjoni koosseis kuni 1940. aastani, mil selle tegevus katkes poliitilistel põhjustel.

1938. aastal soovis nõukogu siseminister uue põhikirja registreerida. Selle kohaselt olid nõukogu liikmeteks luteri ja õigeusu kirikud. Eesti rahvusnõukogu oli niisiis kirikute ametlik esinduskogu. Märkusena oli lisatud, et liikmeteks võivad olla ka teiste kristlike usuühingute keskorganisatsioonid. Sellele vaatamata ei täiendunud liikmeskond järgmise kahe aasta jooksul. Põhjusel, et nõukogu oli kirikute ametlik esinduskogu, otsustas siseminister jätta põhikirja registreerimata. Ministri hinnangul ei võimaldanud kirikute ja usuühingute seadus kirikutel liiduks ühineda.⁷⁵ Rahvusnõukogu küll jätkas formaalselt tegevust, kuid 1939. aastal alanud teise maailmasõja ja piiskop Rahamäe piiskopiametist tagandamise tõttu lakkas tegelikult nõukogu tegevus.

EESTI RAHVUSKOMISJONI TÖÖ PÕHIJONED. BALTI REGIONAALKONVERENTSID

Eesti rahvuskomisjoni töö jagunes põhijoontes kaheks: esiteks tegeles komisjon Maailmaliidu eesmärkide ja tegevuse tutvustamisega Eesti ühiskonnas; teiseks oli

⁷² Nõukogu liikmeskonna moodustasid neli juhatuse liiget; kolm liiget luteri kirikust, kellele lisandusid üks liige luteri kiriku Saksa ja üks liige Rootsi praostkonnast; üks õigeusu kiriku sinodi nimetatud liige ning üks vene rahvusest õigeusklike esindaja; üks liige Tartu ülikoolist ja viimaks üks noorte esindajana (**Rohtmets, P.** Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940, 116).

⁷³ Jaak Taul oli Maailmaliidu noorsootöö komisjoni liikmena juba 1930. aastate algul Eestit esindanud. Näiteks osales Taul 1933. aasta septembris Genfis toimunud Maailmaliidu ja liikumise Life and Work noorsootöö konverentsil (Burlingham Taulile 15.8.1933. Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 3150, n 1, s 380, pag-mata).

⁷⁴ Luteri kiriku esindajatena kuulusid komisjoni piiskoplik vikaar Hans Kubu, assessor ja praost Jakob Aunver ning õpetaja Theodor Tallmeister; Rootsi praostkonna esindajana õpetaja Hjalmar Põhl; Saksa praostkonna esindajana õpetaja Samuel Eberhard; õigeusu kiriku esindajana haridusministri abi Voldemar Päts; vene õigeusklike esindajana preester (1937. aastast ülempreester) Joann (Georgi) Aleksejev. Tartu ülikool oma esindajat komisjoni ei nimetanud (Eesti Rahvusnõukogu koosoleku kutse 22.2.1938. EELKKA, Maailmaliit rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu, 1937–1938, pag-mata).

⁷⁵ Selline otsesõnu keelav regulatsioon seaduses puudus, mistõttu on tegemist ministri tölgendusega (Maailma Liit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu. Eesti Rahvusnõukogu Põhikiri 1.3.1938. EELKKA, Maailmaliit rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu 1937–1938, pag-mata; Siseministri otsus 30.6.1938. EAA, f 3150, n 1, s 380, l 101).

selle ülesandeks kohalikul tasandil tõstatunud liidu tegevust puudutavate üksikküsimuste lahendamine. Need teemad olid seotud Eesti ühiskonna rahvusliku koosseisu ja usuliste ühenduste positsiooniga ühiskonnas, aga ka Eesti geopoliitilise asukohaga.

Üheks kahekümne aasta jooksul Maailmaliidu ja siinse rahvuskomisjoni koosolekute päevakorras tähtsal kohal olnud teemaks oli Venemaa usuline olukord. Suhete arendamises Nõukogude Venemaaga lähtus Maailmaliit Eesti komisjoniga suheldes tõsiasi, et Eestis on endise Vene riigi osana ja Venemaa naabrina selleks kasulikku teavet.

1921. aastal, mil Tennmann viibis esmakordselt Genfis, tegi juhtivkomisjon talle ülesandeks koostöös Läti ja Rootsi esindajatega uurida võimalusi rahvuskomisjoni moodustamiseks Venemaal.⁷⁶ Komisjoni oli Venemaal püütud asutada juba esimese maailmasõja ajal.⁷⁷ Tennmann pöördus sel teemal Petrogradis elava baltisakslasest piiskopi Konrad Freifeldti poole. Freifeldt oli komisjoni asutamise suhtes põhimõtteliselt jaataval seisukohal, kuid poliitiline tegelikkus ei võimaldanud seda realiseerida. Tennmann teatas 1922. aastal peapiiskop Söderblomi sekretärile Knut Bernhard Westmanile, et komisjoni asutamine Venemaal on väga ebatõenäoline.⁷⁸ 1924. aastal otsustati liidu juhtivkomisjoni istungil komisjoni asutamise kava ajutiselt peatada.⁷⁹ Kaks aastat hiljem, mil juhtivkomisjoni istungil Lausanne'is asendas Tennmanni Rahamägi, määrati viimane komisjoni, kelle ülesandeks oli komisjoni asutamine uuesti üle vaadata. See komisjon ei jõudnud aga isegi konkreetsete ettepanekute esitamiseni.⁸⁰ Komisjoni loomise asemel hakkas Maailmaliit alates 1920. aastate keskpaigast rahvuskomisjonide vahendusel nõudma, et Venemaal oleksid tagatud usuvabadus ja usklikte õigused.

Eestis kogetud enamlaste vägivalda mainis Tennmann 1920. aastatel kõikides rahvuskomisjoni aruannetes. Nii kujundas ta Eestist kuvandi kui enamlaste võimu all kannatanud väikeriigist, kus rahutöö oli omandanud soodsa pinnase. Kommunisti-ohule viitamine süvenes veelgi kommunistide riigipöördekatse järel 1924. aastal.⁸¹

⁷⁶ Minutes of Management Committee, April 14–15, 1921; September 14–15, 1921. WCCA, 212.001, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: August 2, 1914–April 16, 1923, pag-mata. Samal ajal kaaluti ka komisjoni asutamist Ukrainas. 1921. aasta augustis teatas Söderblom Dickinsonile, et Ukraina kultusajade minister oli rahvuskomisjoni asutamisest positiivselt suhtunud (Söderblom Dickinsonile 6.8.1921. UUB NSS, pag-mata).

⁷⁷ **Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaft der Kirchen 1914–1948, 83.

⁷⁸ Tennmann Westmanile 15.3.1922. UUB NSS, pag-mata.

⁷⁹ Minutes of the Management Committee, April 2–4, 1924. WCCA, 212.002, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: April 16, 1923–April 29, 1930, pag-mata.

⁸⁰ Minutes of Management Committee, August 31–September 2, 1926; Minutes of Management Committee, July 27–29, 1927. WCCA, 212.002, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: April 16, 1923–April 29, 1930, 8, 11. Küll aga võeti koosolekul vastu otsus, et Maailmaliit toetab usuteaduse üliõpilaste koolitamist Vene luterlaste teenimiseks.

⁸¹ Märkimisväärsel kombel on 1925. aastal Stockholmis toimunud Maailmaliidu konverentsil esitatud Eesti rahvuskomisjoni aruandes mainitud, et riigipöördekatse tõttu on ka suhted õigeusu kirikuga keerulisemaks muutunud. Komisjoni töös teadaolevalt pingeid ei esinenud (The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Meeting of the International Committee, Stockholm, August 6–8, 1925. Minutes. International Office, London, 1925, 60).

Venemaa küsimust käsitleti ka kahel Balti riikides toimunud regionaalkonverentsil: 1924. aastal Riias ja 1935. aastal Tallinnas.⁸² 1924. aastal toimunud konverentsil oli inimõiguste ja usuvabaduse kõrval peamiseks teemaks Venemaa abistamine, muuhulgas piiblite saatmine Venemaale. Ehkki Soome komisjon avaldas misjoni-tööks valmisolekut, ei peetud seda lähtuvalt poliitilisest olukorrast otstarbekaks. Rahvasteliidus tõstatatud Eestis viibivate Vene põgenike probleemi ei arutatud.⁸³

1935. aastal Tallinnas toimunud regionaalkonverentsil käsitleti peateemana Venemaa majandusliku abistamise küsimusi. Eesti ja Läti esindajate sõnavõttudes kõlasid ka soovitusel nõuda Venemaalt diplomaatiliste kanalite kaudu usuvabaduse ning inimõiguste austamist ja algatada Lääneriikides inimõiguste kaitseks avalik kampaania. Sel teemal kõneldud liidu üks juhtidest Friedrich Siegmund-Schultze edastas seepeale liidu juhtivorganite otsuse, märkides, et liidu senist tegevust iseloomustanud avalike protestide esitamise aeg on läbi. Liidu juhtivkomisjon kavandas nüüd Venemaale mõjuka kirikutegelaste delegatsiooni läkitamist, et nõukogude võimu sel moel mõjutada.⁸⁴ Konsultatsioonide ja sel teemal Vene diplomaatidega peetud läbirääkimiste ebaõnnestumise järel oli Maailmaliit 1938. aastal sunnitud sellest plaanist loobuma.⁸⁵

1935. aastal toimunud regionaalkonverentsil tõstati veel teinegi teema, millele Maailmaliit ja Eesti rahvuskomisjon pöörasid kahe aastakümne jooksul palju tähelepanu. Selleks oli vähemuste õiguste küsimus.⁸⁶ Siin tõusis probleemse riigina esile ka Eesti, kus see teema oli kõige teravamalt seotud oma senise juhtiva ühiskondliku positsiooni kaotanud baltisaksa vähemusega. Maareformi järel, mis jättis baltisakslased ilma suurest osast neile kuulunud maast, organiseerisid nad rahvusvahelisel areenil, sh Rahvasteliidus, võimsa kampaania. Balti riike kujutati poolbolševistlike ja eraomandit mitte austavate riikidena, kus kiusatakse taga vähemusrahvuste esindajaid.⁸⁷

Baltisaksa vähemus oli kuni 1919. aastani juhtinud ka siinset luteri kirikut. Vaba rahvakiriku korra kehtestamine ja eestlaste kirikuvalitsuse ametisse astumine mõjus neile esialgu sedavõrd suure šokina, et nad ei välistanud isegi uue kiriku asutamist. Küsimus lahenes Saksa ja Rootsi rahvuspraostkondade asutamisega 1921. aastal.⁸⁸

⁸² 1939. aastal Riias toimunud kolmandal Balti regiooni konverentsil Vene küsimust lähemalt ei arutatud, küll aga oli kohtumise päevakorras üldteemana kirikute võitlus ateismi ja kristlusevastase propaganda vastu (3. Riga, June 26–30 1939. Baltic Regional Conference. WCCA, 212.011, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Conferences: 1938–1947, pag-mata).

⁸³ 1. Riga, May 6–8, 1924. Baltic conference by Rev. Alexander Ramsay. WCCA, 212.007, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Conferences: 1924–1931, 3.

⁸⁴ Die Baltische Regionalkonferenz 1924, I. Die kirchliche Lage in Russland. EELKKA, Maailma Liit Rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu 1921–1936, pag-mata.

⁸⁵ **Dam, H.** Der Weltbund für Freundschaftsarbeit der Kirchen 1914–1948, 311.

⁸⁶ Die Baltische Regionalkonferenz 3.–6. September 1935. EELKKA, Maailma Liit Rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu 1921–1936, 3.

⁸⁷ **Made, V.** Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, 69.

⁸⁸ **Pesonen, N.** Valtionkirkosta vapaakirkoksi? Viron evankelis-luterilaisen kirkon järjestysmuodon kehitys 1919–1925. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2004, 105–109.

1926. aastal mainis Tennmann Eesti ühiskonnast ülevaadet andes tollal ainulaadset kultuurautonoomia seaduse vastuvõtmist, mis andis Eestis elavatele vähemusrahvuste esindajatele õiguse kulturomavalitsuse loomiseks.⁸⁹ Tennmanni selgitusi varjutas aga 1925. aastal puhkenud tüli Tallinna Toomkiriku staatuse üle, millesse sekkusid ka rahvusvaheliste kristlike organisatsioonide esindajad.

Piiskop Kuke ja kirikuvalitsuse sooviks oli määrata Toomkirik piiskopi kirikuks. Sel teemal 1921. aastal alanud läbirääkimised jõudsid saksa koguduse esindajate keeldumise tõttu peagi ummikusse. Sellele järgnes 1925. aasta veebruaris, vaid üks päev pärast kultuurautonoomia seaduse vastuvõtmist Riigikogus, siseminister Karl Einbundi otsus kirik riigistada. Vaatamata Toomkoguduse algatatud kohtuprotsessile oli kogudus sunnitud järgmised viis aastat kestnud võitluse lõpuks kaotust tunnistama. Toomkiriku üle toimunud tüli ajal jõudsid juba kiriku asutamisel avaldunud pinged eestlastest ja baltisakslastest vaimulikkonna ning kirikuliikmete vahel haripunkti.⁹⁰ Seetõttu pole üllatav, et Eestis toimuv jõudis teiste riikide ajakirjandusse ja oikumeeniliste organisatsioonide esindajateni. Baltisakslased lootsid kirikujuhtidest ennekõike peapiiskop Söderblomi sekkumise peale, kuna viimane oli eestlastest kirikutegelaste jaoks kahtlemata kõige suurem autoriteet.⁹¹

Toomkiriku riigistamise küsimus sarnanes esmapilgul kaks aastat varem Lätis toimunud sündmustega. Läti riigi esindajad olid Vatikaniga konkordaadi sõlmimise järel võõrandanud Läti luteri kirikult Riia kesklinnas asuva Jakobi kiriku ja andnud selle üle katoliku kirikule. See kutsus oikumeenilise liikumise esindajate seas esile terava protestilaine.⁹² Ehkki ka Eestis oli riigivõim küsimuse lahendamisse sekkunud, oli siin tegemist kirikusisese tüliga. See sai peatselt selgeks ka oikumeeniliste organisatsioonide esindajatele ja rahustas olukorda. Skandaal oli 1925. aasta suvel võtnud siiski sellised mõõtmised, et piiskop Kukk jättis minemata Stockholmis toimuvale liikumise Life and Work konverentsile. Tennmann kurtis Stockholmist naastes, et nad olid Rahamäega sunnitud Stockholmis kuulama baltisakslaste õiguste rikkumise süüdistusi.⁹³

Stockholmis vahetult enne liikumise Life and Work konverentsi toimunud Maailmaliidu kokkusaamise päevakorras ei tõstatunud Toomkiriku küsimus. Ka ei võtnud liit vastu ühtki Eestit puudutavat resolutsiooni. Eraviisiliselt küsimust küll arutati, kuid Eesti kirikutegelaste käitumist see oluliselt ei mõjutanud. Väärib märkimist, et 1925. aasta juulis, teel Stockholmi, külastas Eestit liidu asesekretär ja tollal ka Rahvasteliidu Ühingu Rahvusvahelise Föderatsiooni president Willoughby Dickinson.⁹⁴

⁸⁹ The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1927. International Office, London, 1927, 84.

⁹⁰ **Rahamägi, H. B.** Eesti evangeeliumi luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B, Humaniora, XI. Tartu, 1926, 39.

⁹¹ **Ketola, M.** The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 2000, 162–163. Söderblom oli 1921. aastal õnnistanud ametisse ka piiskop Kuke.

⁹² Läti kiriklikest oludest. – Eesti Kirik, 1933, 8, 61.

⁹³ Kiriklikeilt konverentsidelt Stockholmis. – Eesti Kirik, 1925, 38, 300–301.

⁹⁴ Eesti visiidi ajal kohtus Dickinson juba varasemast ajast tuttava välisminister Karl Robert Pustaga ja mõistagi kirikujuhtide ning rahvuskomisjoni esindajatega. Saksa praostkonna esindajatega Dickinson teadaolevalt ei kohtunud (Rahvasteliidu ühingute liidu esimees sir Dickinson. – Kaja, 1925, 173, 3; Inglise kuninga nõunik Dickinson Tallinnas. – Postimees, 1925, 190, 1).

Pingestunud suhted baltisaksa vähemuse ja eestlaste vahel kandusid edasi järgmistesse aastatesse.⁹⁵ 1920. aastate lõpul huvitus Toomkiriku ümber toimuvast ka liidu üks juhte, sakslane Friedrich Siegmund-Schultze. Konflikti eri osapoolte suhtes ta pooldavat või hukkamõistvat seisukohta ei kujundanud, vaid püüdis ebaõnnestunult aidata kiriku juhtkonda ja baltisakslasi jõuda rahumeelse leppimiseni.⁹⁶ Muutus suhetes baltisakslaste ja kirikuvalitsuse vahel saabus alles luteri kiriku juhtkonna vahetumise järel 1934. aastal. Selgeks signaaliks suhete paranemisest oli baltisaksa vähemuse kaasamine ka Maailmaliidu Eesti rahvuskomisjoni tegevusse.

Kohalikul tasandil tõstatunud üksikküsimuste kõrval tegeles komisjon Maailmaliidu eesmärkide tutvustamisega Eesti ühiskonnas. Nii nagu liidu tegevus üldiselt oli ka siinse rahvuskomisjoni tegevuse kõrgaeg 1920. aastate lõpul. Ennekõike on see seotud Eduard Tennmanni algatustega. Liidu eesmärkide avaliku tutvustamisega alustas Tennmann juba 1920. aastal, kui ilmus esimene liidu tegevust kajastav brošüür “Kirikud arenemisjärgul”. Sellele järgnes 1922. aastal “Kirikute rahu-püüdeid”. 1920. aastate algul tutvustati liidu tegevust ka päevalehtede veergudel. Kristliku ajakirjanduse kasvades vähenes päevalehtedes avaldatud artiklite arv. Selle kõrval avaldas Tennmann alates 1926. aastast Usuteaduslike Ajakirja veergudel liidu tegevusest ka akadeemilist laadi ülevaateid.⁹⁷ Alates 1922. aastast asuti Eesti kirikutes organiseerima rahupüha, mis pälvis liidu ettevõtmistest kõige suuremat tähelepanu.⁹⁸

Ehkki esmapilgul võib tunduda tõesena järeldada, et 1920. aastatel Eesti ühiskonnas valitsenud vasakpoolsete meeleolude tõttu polnud kirikute rahutöö teostamine sugugi nii kerge, pälvis see ka vasakpoolsete heakskiidu. Näiteks tunnustas Eesti Sotsialistliku (Sotsiaaldemokraatliku) Tööliste Partei esindajana Riigikogusse kuuluv Mihkel Martna 1925. aastal kirikute püüdlusi rahu eest seista.⁹⁹ Tennmann mainis 1920. aastate lõpul Eesti rahvuskomisjoni tööd kirjeldades, et pinnas rahu-töö tegemiseks on soodus, kuna väikeriigid on alati rahu eest seisnud. Kuigi see seisukoht on põhimõtteliselt õige, taandus Eesti komisjon aasta-aastalt siiski üha enam kirikutegelaste asjaks. Ühiskondlike kampaaniatega ei tegeldud. Selle põhjused peituvad rahvuskomisjoni koosseisus ja luteri kirikut 1920. aastatel rõhunud sisevastuoludes, kuna need mõjutasid kiriku võimet rahutööga tegelda ja kujundasid ka kiriku ühiskondliku kuvandi.

⁹⁵ Kasutades ära seadusega antud võimalust, registreerisid mitmed saksa kogudused end iseseisvatena. See tähendas, et kogudused ei allunud luteri kiriku konsistooriumile. Saksa kogudustele lisaks registreerisid end iseseisvatena ka usuliste seisukohtade kaitsmise põhjusel iseseisvust soovinud kogudused (**Rohtmets, P.** Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934. (Dissertationes Theologiae Universitatis Tartuensis, 26.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2012, 342–364).

⁹⁶ Hugo Bernhard Rahamäe abikaasa Edith üritas saksa praosti kiriku juhtkonnaga eraviisiliselt lepitada ja kutsus selleks kokku koosoleku. Eesti pool pidas seda tulemuslikuks, saksa pool aga luhtunuks, kuna kiriku juhtkond ei taganenud oma seisukohtadest (**Ketola, M.** The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939, 209–210).

⁹⁷ **Tennmann, E.** Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded. – Usuteadusline Ajakiri, 1926, 1, 28–37; 1927, 3, 127–138; 1927, 4, 174–194; 1928, 3, 97–107.

⁹⁸ Tennmann Kukele 25.11.1922. EELKKA, Maailma Liit Rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu 1921–1936, pag-mata.

⁹⁹ **Martna, M.** Genfi protokoll. – Vaba Sõna, 1925, 7/8, 195.

Sisevastuolude põhjused olid nii eelkirjeldatud rahvuslikku, aga ka õpetuslikku laadi. 1923. aastaks oli õpetuslike ja kirikukorralduslike vaadete alusel moodustunud kirikus kolm teoloogilist voolu: konservatiivne, liberaalne ning nende vahele jääv kiriklik-konfessionaalne vool. Vooludevaheliste pingete tõttu oli luteri kiriku ühtsena püsimine 1920. aastate keskel küsimärgi all.¹⁰⁰ Mäletatavasti algas samal ajal ka vaidlus Toomkoguduse ja kirikuvalitsuse vahel. Et kõiki vastasseise kajastati avalikkuses, mõjutas see paratamatult kiriku kuvandit ühiskonnas. Veelgi olulisemana ei leidnud rahutöö propageerimine ka kirikus toetust, kuna umbes neljandiku vaimulikkonnast koondanud kiriku konservatiivne vool vastandus oikumeenilisele liikumisele.¹⁰¹ Mõju avaldas ka Eduard Tennmanni kuulumine liberaalse voolu liikmete ridadesse.

1934. aastal ja sellele järgnevatel aastatel olukord kirikus küll rahunes ning komisjoni koosseis mitmekesistus, kuid sellega ei kaasnenud töö aktiivsuse sisulist kasvu. Selles oli oma osa Tennmanni surmal 1936. aastal, aga ka liidu tähtsuse üldisel langusel. Selle põhjused – autoritaarsete režiimide ja rahvusluse tõus – olid iseloomulikud ka Eestile. Riigivõim Eesti komisjoni tegevusele otsesid takistus küll ei teinud, kuid põgusalt väärib siinkohal siiski käsitlemist 1938. aastal siseministri langetatud otsus rahvuskomisjoni mitte registreerida. Nimelt väitis 1939. aastal rahvusnõukogu juhatuse koosolekul metropoliit Aleksander vastusena Jaan Lattiku küsimusele, miks ministeerium põhikirja ei kinnitanud, et riik ei luba kirikutel väliskirikutega liituda ehk moodustada oikumeenilisi liite.¹⁰² Sellist käitumist oli ilmnenu juba varem.¹⁰³ Samuti võib riigi poliitilise juhtkonna suhtumise kirjeldamiseks tõmmata paralleeli Rahvasteliiduga, mille tegevuses oli Eesti passiivne, püüdes nii Euroopa konfliktidest kõrvale jääda.¹⁰⁴

EDUARD TENNMANNI RAHUAKADEEMIA ASUTAMISE KAVA

Eesti osalemisel Rahvasteliidu ja Maailmaliidu tegevuses on veel teisigi sarnasusi, alustades liitude suhtes väljendatud optimismist ning selle langusest 1930. aastate algul ja lõpetades tõsiasjaga, et kahe liidu tegevusega seotud inimeste arv Eestis oli väike.

¹⁰⁰ Vt lähemalt **Rohtmets, P.** Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934.

¹⁰¹ Üleilmne “tegeliku ristiusu konverents” ja selle vastasvool. – Meie Kirik, 1925, 6, 45–46; Stockholmi konverentsi hindamine. – Meie Kirik, 1925, 42, 337.

¹⁰² Eesti Rahvusnõukogu juhatuse koosoleku protokoll 24.4.1939. EAA, f 3150, n 1, s 381, pagmata.

¹⁰³ Luteri kirik oli 1938. aastal kirjutanud alla lepingu Inglise kirikuga. Kiriku Inglise orientatsioon valmistas Saksaaga suhteid tihendavatele Eesti riigijuhtidele probleeme ja põhjustas pingeid kiriku ning riigi suhetes, süvendades umbusaldust ka luteri kiriku piiskopi Rahamäe suhtes. Ka Maailmaliit seostus Inglise orientatsiooniga (**Vihuri, V.** Piiskop Rahamägi ja luterlik kirik vaival ajal. – Ajalooline Ajakiri, 2008, 3, 125, 235).

¹⁰⁴ **Made, V.** Külalisena maailmapoliitikas. Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946, 286. Pärast kolme Balti riigi sõlmitud Balti Liidu lepingu allkirjastamist 1934. aastal kasvas tegevusaktiivsus mõneks aastaks.

Kui Rahvasteliidus oli sisuliselt ainsaks Eesti rahvusvahelise poliitilise aktiivsuse näiteks Johan Laidoneri osalemine Mosuli konflikti vahendamisel, siis Maailmaliidus paistis oma tegevusega silma Eduard Tennmann.¹⁰⁵ Tennmann kuulus liidu asekretärina naaberriikide esindajatest ainsana liidu ladvikusse.¹⁰⁶ Ennekõike väärib tema tegevus aga mainimist seoses liidu Rahuakadeemia kava väljatöötamisega.

1924. aastal Oxfordis toimunud liidu juhtivkomisjoni istungil esines Tennmann ettepanekuga luua Genfi Rahuakadeemia.¹⁰⁷ Töötanud välja akadeemia kava, asus ta seda täiendama prantslasest professori Eugène Choisyga. Akadeemia struktuur koosnes nii usuteaduslike, filosoofiliste kui ka ühiskondlike teemadega tegelevatest osakondadest.¹⁰⁸ Akadeemia pidi andma Maailmaliidu töö korraldamiseks vajaliku ideoloogilise baasi.

1925. aastal Stockholmis toimunud liidu rahvusvahelise komisjoni konverentsil otsustati instituudi ideega edasi töötada ja saata see arutamiseks rahvuskomisjonidele.¹⁰⁹ Akadeemiaküsimus püsis päevakorral 1920. aastate lõpuni, mil sellest majanduslikel kaalutlustel loobuti. Põhjuseks oli ka liikumise Life and Work asutatud Kristlik Sotsiaalteaduste Instituut, mistõttu ei pidanud Maailmaliit vajalikuks oma ressursi akadeemia asutamisse suunata. Vaibus ka Tennmanni hoog, sest Stockholmi konverentsi järel astus kava autorina üles hoopis Rahamägi. Tennmann solvus ja taandus.¹¹⁰

¹⁰⁵ Nagu ta 1928. aastal ise tunnistas, “ei ole Eestis ega mõneski naaberriigis naljalt kedagi minu kõrval, kes kiriklistes ühendus- või koonduspüüetes nii huwitatud asjatundja oleks” (**Tennmann, E.** Wahekordade selgituseks. – Protestantline Ilm, 1928, 8, 122).

¹⁰⁶ Asekretäre oli kokku kaheksa ja nad kuulusid kõik organisatsiooni juhtivkomisjoni, jäädes positsiooni poolest alla vaid liidu presidendile ning asepresidentidele. Asekretärideks olid: Willoughby Dickinson Suurbritanniast, Hamilcar Alivisatos Kreekast, Henry Atkinson Ameerika Ühendriikidest, Cesare Gay Itaaliast, Jules Jézéquel Prantsusmaalt, Paul Sandegren Rootsist, Friedrich Siegmund-Schultze Saksamaalt ja Eduard Tennmann Eestist (The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1929. International Office, London, 1929, 8).

¹⁰⁷ Minutes of the Management Committee, April 2–4, 1924. WCCA, 212.002, World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Minutes, Documents, Reports and Correspondence. Minutes of Various Committees: April 16, 1923–April 29, 1930, 18.

¹⁰⁸ 1924. aasta septembris prof Choisy ja peapiiskop Söderblomile esitatud kava järgi tegeles akadeemia järgmiste aladega: ajalugu, usuteadus, filosoofia, õigus, majandus, kirjandus ning pedagoogika (Documents of Prof. Choisy, Friedens-Akademie. WCCA, 241.1.001. Life and Work. Historical papers, 241.001. Life and Work. Stockholm 1925, dateerimata; Tennmann Choisy 16.9.1924. UUB NSS, pag-mata).

¹⁰⁹ The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Meeting of the International Committee, Stockholm, August 6–8, 1925. Minutes. International Office, London, 1925, 21–22.

¹¹⁰ Rahamägi väitis, et just tema oli Tennmannile ühel hilisel õhtutunnil rahuküsimuse teadusliku käsitlemise mõtte andnud (**Tennmann, E.** Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded. – Usuteadusline Ajakiri, 1928, 3, 136). Tennmanni tegevusaktiivsust mõjutas ka tüli tema teenitavas Maarja-Magdaleena koguduses. Tüli päädis Tennmanni vabastamisega koguduse vaimuliku ametist. Tennmanni kaebus vaimulikule ülemkohtule jäeti 9. mail 1930 toimunud istungil rahuldama (Väljavõte-ärakiri, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Vaimulik Ülemkohus, 28.12.1934. EELKKA, Eduard Tennmanni isikutoimik, pag-mata).

Kohalikul tasandil tegeldi teadusasutuse loomisega siiski edasi. 1929. aastal märkis Tennmann Eesti rahvuskomisjoni aruandes, et Eestis asutati luteri kiriku usuteadlaste konverentsi otsusega Tartu ülikooli usuteaduskonna juurde Kristlik-Sotsiaalteaduslik Instituut.¹¹¹ Instituut kuulus järgnevatel tegutsemisaastatel Akadeemilise Usuteadlaste Seltsi koosseisu ja tegi koostööd liikumise Life and Work Rahvusvahelise Sotsiaalteaduse Instituudiga Šveitsis.¹¹²

Liikumise Life and Work raames töötas Tennmann koostöös Adolf Kelleriga 1920. aastate lõpul välja kirikute rahapoliitika kava.¹¹³ 1927. aastal pöördus Tennmann Söderblomi poole ideega asutada ülemaailmne kirikute pank. Söderblom asus ideed küll toetama, kuid taas takerdus selle teostamine majanduskriisi tõttu.¹¹⁴ Küll aga oli Tennmann juba 1926. aastal Tartu praostkonna õpetajate Gustav Rutopõllu ja Jaan Järvega asutanud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Koguduste ühispanga. Panga kapital pärines kogudustelt ja nende liikmetelt.¹¹⁵ Tennmann ise taandus panga tegevusest juba esimestel aastatel.¹¹⁶ 1936. aastal lõpetas Tennmann põhjaliku käsitluse usu ja majanduse suhetest, kuid tema ootamatu surma tõttu ilmus raamat tema surma järel 1938. aastal.¹¹⁷

KOKKUVÕTE

Aastatel 1914–1948 tegutsenud Maailmaliit Rahvusvahelise Sõpruse Edendamiseks Kirikute Kaudu koondas ühiskondlikult ja poliitiliselt aktiivseid vaimulikke ning ühiskonnategelasi eesmärgiga edendada ühiskonnas rahutööd, seista

¹¹¹ The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches. Handbook of the World Alliance, 1929. International Office, London, 1929, 90. 1929. aasta usuteadlaste konverentsil sellist ettepanekut tööpooldest toetati (Usuteadlaste konverentsi protokoll Tartus 22., 23. ja 24. jaanuaril 1929. EELKKA, 2p).

¹¹² **Tennmann, E.** Usk ja majandus. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1938, 137. Ülikooli valitsus kinnitas instituudi 1930. aasta märtsis (Tartu Ülikooli Usuteaduskonnakogu koosoleku protokoll 1.4.1930. EAA, f 2100, n 5, s 4, l 39).

¹¹³ **Tennmann, E.** Varjatud varandus, 536.

¹¹⁴ Tennmann Söderblomile 10.1.1927, 30.1.1927. UUB NSS, pag-mata.

¹¹⁵ Panga asutajad pöördusid luteri kiriku praostkondade sinodite poole, et leida toetust mõttele koguduste ja nende liikmete raha paigutamiseks pank. Praostkondade vastukaja oli mitmesugune: näiteks 1927. aasta Saaremaa sinodil teatati, et Saaremaa praostkond on liiga vaene, et kaasa lüüa, ja seetõttu jäädakse panga suhtes äraootavale seisukohale. Viru praostkonna sinodil soovitati aga kõikidel kogudustel panga liikmeks astuda (Saaremaa praostkonna sinodi protokoll 17.5.1927. EELKKA, Kirjavahetus Saaremaa praostkonnaga 19.9.1919–7.10.1938, pag-mata; Viru praostkonna sinodi protokoll 30.–31.5.1927. Kirjavahetus Viru praostkonnaga 27.2.1920–15.11.1938, pag-mata).

¹¹⁶ Samal, 1926. aastal muudeti panga nimi Eesti Koguduste Pangaks. 1930. aastaks olid panga struktuur ja nimi taas muutunud. Panga nimeks sai esialgu Kinnisvaraomanikkude Pank ja see liitus 1933. aastal Tartu Majaomanike Pangaga (Peakoosoleku otsus 26.12.1926; Koguduste-panga uus nimetus “Kinnisvaraomanikkude pank” 17.12.1930; Majandusministeeriumi krediidi-asutuste inspektor Kinnisvaraomanikkude Panga juhatusele 24.5.1933. ERA, f 14, n 8, s 10, l 10, 55, 71).

¹¹⁷ **Tennmann, E.** Usk ja majandus, 7.

inimõiguste, sh usuvabaduse eest, ja juurutada kristlikele väärtustele toetuvat poliitilist kultuuri. Maailmaliidu töö edukus sõltus eri riikides asuvate rahvuskomisjonide ja piirkondlike konverentside töö edukusest. Liidu töö tulemusi hinnates selgub, et tegevus oli edukam nendes riikides, kus selle töösse oli kaasatud suurem arv juhtivaid kirikutegelasi, samuti nendes riikides, kus kirikul oli kas enamus- või riigikirikuna ühiskonnas tugev positsioon. Liidu tegevuse kõrgajaks olid 1920. aastad, mil selle sõnum oli ühiskonnas vastuvõetav. Seoses teiste oikumeeniliste organisatsioonide koondumisega Kirikute Maailmanõukoguks, autoritaarsete ja totalitaarsete režiimide esiletõusuga ning rahvusvahelise olukorra pingestumisega 1930. aastatel vähenes liidu tähtsus.

Maailmaliidu languse ei tinginud üksnes liidust sõltumatud asjaolud, vaid ka liidu enese suutmatust välja töötada oma ideoloogia ja seda vastavalt eri riikide võimekusele ning eripärale arendada. Seetõttu jäi liidu tegevuse peamiseks väljundiks poliitiliste arengute jälgimine, mitte aga nende suunamine. Avalik teavitustöö jäi üldsõnaliseks, ideoloogia ja töömeetodid ei kohanenud poliitiliste muutustega. Eesti rahvuskomisjoni sekretär ja liidu asesekretär Eduard Tennmann töötas välja rahuakadeemia kava, mis oleks võimaldanud liidul asuda oma ideoloogiat arendama, kuid selle realiseerimisest loobuti. Liidu mõju – eriti Euroopas – piiras ka tõsiasi, et see ei koondanud kõikides riikides sugugi kirikute ametlikke esindajaid.

Maailmaliidu tähtsus avaldus suhete sisseseadmises eri usuliste ühenduste juhtivate esindajate vahel. Ka Eestis kuulusid alates 1920. aastatest rahvuskomisjoni õigeusu kiriku esindajad ja alates 1930. aastatest luteri ning õigeusu kirikute vähemuste esindajad. Põhikirjas oli loodud võimalus ka teiste usuliste ühenduste keskorganisatsioonide vastuvõtmiseks. Samas ei leidnud sinne baltisaksa vähemus 1920. aastatel kirikus esile kerkinud pingete lahendamisel rahvusvahelisel tasandil Maailmaliidu toetust. Liidu esindajad küll sekkusid, kuid see ei mõjutanud luteri kiriku eestlastest koosneva juhtkonna tegevust. Kokkuvõttes jäi luteri kirikusse kuulunud vähemusrahvuste osalemine liidu rahvuskomisjoni tegevuses tagasihoidlikuks.

Eestlastest etendas Maailmaliidus kõige silmapaistvamat osa Eduard Tennmann. Vaatamata tema tegevuse mastaapsusele jäi siinse komisjoni tegevus kitsa ringi vaimulike asjaks. Selle põhjused peituvad luteri kiriku sisevastuoludes. 1920. aastatel moodustunud teoloogilised voolud ja võitlus õpetusküsimuste ning kirikukorralduse üle mõjutasid ka suhtumist Maailmaliitu. Luteri kiriku konservatiivne vool ei toetanud oikumeenilist koostööd. Ka kiriku kuvand ühiskonnas ei soosinud rahutöö elluviimist.

Kõige suuremat avalikku tähelepanu pälvis rahupüha tähistamine Eesti kirikutes. Sellesse olid haaratud kõik suuremad kristlikud usuühendused. Koostöös Eesti ja teiste siinse piirkonna rahvuskomisjonidega toimus kahe aastakümne jooksul kolm regionaalkonverentsi, kus arutati tähtsaima teemana Nõukogude Venemaa usulist olukorda. Ka siin oli Maailmaliit sunnitud tunnistama suutmatust avalike kampaaniatega Venemaal toimuvat mõjutada. Ebaõnnestus ka liidu delegatsiooni saatmine Venemaale.

1930. aastate lõpul mõjutas Eesti rahvuskomisjoni (uue nimetusega nõukogu) tegevust riigivõim. Soov hoiduda kirikute rahvusvahelisest liitumisest tingis 1938. aastal siseministri otsuse uut rahvusnõukogu põhikirja mitte registreerida. Rahvuskomisjoni tegevus vaibus teise maailmasõja algul 1939. aastal.

TÄNUAVALDUS

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

CHURCH AS AN INTERNATIONAL PRESSURE GROUP: THE WORLD ALLIANCE FOR PROMOTING INTERNATIONAL FRIENDSHIP THROUGH THE CHURCHES AND THE ACTIVITY OF ITS ESTONIAN NATIONAL COMMITTEE FROM 1914 TO 1940

Priit ROHTMETS

The aim of this article is to analyse the activity of the ecumenical peace organisation The World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches and its Estonian national committee.

Established in 1914, the Alliance as an instrument for promoting peace and friendship was interested in general problems of the world's political order. As the representative of Christian and humanistic values and principles, the Alliance emphasised the fight for national minorities, refugees, as well as the opposition to religious persecution and the fight for the right to religious liberty. There was an understanding among the representatives of the Alliance that the organisation was the spiritual equivalent of the League of Nations, the soul of the League.

The ideological basis, especially the lack of theological discussion as well as the fact that the Alliance distanced itself from other ecumenical organisations in establishing the World Council of Churches, turned out to be a drawback. For ten years after the First World War the methods of the Alliance seemed to work, but first due to the financial crisis beginning from 1929 and the ever straining situation in the international politics, the Alliance began to lose its clarity of vision and enthusiasm in its activity. The same kind of confusion was characteristic of the League of Nations.

At the same time, the Alliance as a promoter of relations between different denominations made a significant contribution to the ecumenical movement. An example from Eastern Europe, namely from Estonia, can be given here, where the Orthodox and Lutheran churches were united in the national committee. According to the Constitution, there was a possibility of including other churches as well.

When in most cases the activity of a national council rested upon the importance of churches in society, in Estonia the activity of the Alliance was hampered by the conflict inside the most influential member of the committee – the Lutheran Church. Although society was open to peace work, strained relations in the church shaped the conflicting image of the church in society. In addition, the conservative faction opposed to the idea of the church taking part in the ecumenical movement. At the end of the 1930s the state refused to register the new constitution of the Estonian national committee, because of the States' policy to distance from establishing unions with foreign churches.

The secretary of the Estonian committee, Prof. Eduard Tennmann, was the most influential ecumenical figure in the Baltic region. He was one of eight honorary secretaries of the Alliance. In the 1920s he initiated a plan to establish a Peace Academy of the Alliance, but because of the financial reasons the plan was dropped.